

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 21, Sayı/Issue: 39, Yıl/Year: 2019 (Haziran/June)

**BİR İBÂZÎ ÂLİM EBÛ YA'KÛB EL-VERCELÂNÎ'NİN ED-DELÎL
VE'L-BURHÂN'I BAĞLAMINDA İBÂZİYYE'NİN TEMEL
GÖRÜŞLERİ**

*The Main Doctrines of Ibādīyya in the Context of An Ibādī Scholar Abū
Ya'qūb al-Warjalānī's Work al-Dalīl wa'l-burhān*

Süleyman AKKUŞ

Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Ana Bilim Dalı – Prof. Dr., Sa-
karya University, Faculty of Theology, Department of Kalām, Sakarya/Turkey

sakkus@sakarya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-1032-7387>

Feyza DOĞRUYOL

Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı
ve Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi - Res. Asst., Sakarya Uni-
versity, Faculty of Theology, Department of History of Islāmīc Sects and Ph.D. Candidate,
Sakarya University Institute of Social Sciences, Sakarya/Turkey

fdogruyol@sakarya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9957-1046>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 27/12/2018

Kabul Tarihi/Date Accepted: 22/03/2019

Yayın Tarihi/Date Published: 15/06/2019

DOI: <https://doi.org/10.17335/sakaifd.503092>

Atıf/Citation: Akkuş, Süleyman – Doğruyol, Feyza. "Bir İbâzî Âlim Ebû Ya'kûb el-
Vercelânî'nin ed-Delîl ve'l-Burhân'ı Bağlamında İbâzīyye'nin Temel Görüşleri". *Sakarya
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (2019): 117-147.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya Uni-
versity Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Bir İbâzî Âlim Ebû Ya'kûb el-Vercelânî'nin *ed-Delîl ve'l-Burhân*'ı Bağlamında İbâziyye'nin Temel Görüşleri

Öz

Hâricîliğin yaşayan tek kolu olarak görülen ve bugün Uman Sultanlığı'nın resmi mezhebi olan İbâziyye, halen çok sayıda müntesibi olan mezheplerden biridir. Hâricîlikten ayrılmış bir kol olduğu şeklindeki yaygın kabulün aksine bu mezhep, Hâricî karakteri yansıtan belli başlı fikir ve uygulamaları benimsememekte ve Hâricî adıyla anılmaktan rahatsızlık duymaktadır. Bu yönüyle İbâziyye keşfedilmeyi bekleyen bir mezhep olarak karşımızda durmaktadır. Bu çalışmada İbâziyye'yi kendi kaynakları üzerinden tanımak ve yeni çalışmalara öncülük etmek amacıyla, ülkemizde henüz hakkında çalışma bulunmayan, h. 6. yy. İbâziyyesi'nin önde gelen isimlerinden Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî'nin (ö. 570/1175) *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ukûl* isimli eseri esas alınarak itikâdî, siyasî ve toplumsal görüşleri öne çıkarılmıştır. Bu bağlamda Vercelânî'nin iman, büyük günah, velâyet-berâet, sıfatlar, şefaat, ru'yetullah, va'd-va'id, halku'l-Kur'ân ve kabir azabı gibi itikâdî konulardaki görüşleri, dört halife ile ilgili beyanlarını içeren siyasî fikirleri ve *ümme'tin afetleri* şeklinde yer verdiği toplumsal görüşleri konu edilmiş, İbâziyye'nin temel görüşleri ve dönemin İbâzî gündemi bu mezhebe mensup bir âlimin gözünden ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Hâricîlik, İbâziyye, el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ukûl*.

The Main Doctrines of Ibâziyya in the Context of An Ibâzî Scholar Abû Ya'qûb al-Warjalânî's Work *al-Dalîl wa'l-burhân*

Abstract

Ibâziyya, which is regarded as the only living branch of the Khârijism and the official sect of the Sultanate of Oman today, is still one of the sects have a large number of followers. In contrast to the widespread opinion as being a separated branch of Khârijism, this sect does not adopt the major acts that represent the Khârijite character and refuse to be referred as Khârijite. In this respect Ibâziyya is a sect waiting to be discovered. This study, with the aim of recognizing Ibâziyya through their own sources and leading to new works, is based on one of the prominent names of the 6th century A.H., Abû Ya'qûb Yûsuf b. İbrâhîm al-Sadrâtî al-Warjalânî (d. 570/1175) who has not been studied yet in Turkey, and his work *al-Dalîl wa'l-burhân li-Ahl al-Uqûl*. In this context, it is discussed that Warjalânî's theological opinions on theologic issues such as faith, great sin, *walâya-barâ'a*, divine attributes, intercession, seeing God (*ru'yet Allah*), *wa'd-wa'id*, the creation of the Qur'ân and grave punishment, political opinions which included his statements about the four caliphs and the social views which he stated under the title of "disasters of the Ummah". In this way, it is tried to put forward the basic views of Ibâziyya and its agenda of the period by emphasizing his views.

[You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

Keywords: History of Islamic Sects, Khârijism, Ibâziyya, al-Warjalânî, *al-Dalîl wa'l-burhân li-Ahl al-Uqûl*.

Giriş

Hız. Peygamber'in vefatından yaklaşık 25 yıl sonra Müslümanlar arasında cereyan eden Siffin Savaşı'nda taraflar arasındaki anlaşmazlık neticesinde, yankısı yüzyıllar boyu sürecek ve İslâm düşüncesinde yeni kelâmî ve siyasî tartışmalara yol açacak *tahkîm hadisesi*¹ yaşanmıştır. Muaviye'nin danışmanı

1 Tahkîm Hadisesi için bk. Ebû'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil fi't-târîh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 3: 191-197;

Amr b. el-Âs tarafından ortaya atılarak savaşın seyrini değiştiren *tahkîm* fikri, "Havâric"² şeklinde isimlendirilen, çoğu Temim kabilesinden oluşan bir grubun Allah'tan başkasının hakemliğini kabul etmeyeceklerini dillendirerek çoğunluktan ayrılmasına sebep olmuş, neticede Müslümanlar Hz. Peygamber'in vefatından sonra ilk defa siyasî bir sebepten firkalaşma ile karşı karşıya kalmışlardır. Müslüman toplumun karşılaştığı bu yeni durum daha sonra kelâmî tartışmalara da yansımış, kader, büyük günah gibi meselelerin tartışılması sonucunu doğurmuştur.

İslâm tarihinde ilk zuhur eden siyasî fırka olarak kabul edilen Hâricîlik, her fırka gibi zamanla kendi içerisinde alt kollara ayrılmıştır. İsmi, kuru-cusu Abdullah b. İbâz'dan alan ve Hâricîliğin günümüze ulaşan tek fırkası kabul edilen İbâziyye³ bu firkalardan biridir. Halen hakkında tartışmaların devam ettiği İbâziyye'nin Hâricî bir kol olması şeklindeki bu kabul, esasen Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36), Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38) ve Şehristânî (ö. 548/1153) gibi klasik dönem Sünnî fırak müelliflerince benimsenen bir tasnife aittir.⁴ Doğruluğu İbâzîler tarafından da tartışılan bu iddia Sünnî müelliflerin aksine kendi mezhep müntesiplerince kabul görmemektedir.⁵ Bugün İbâzîler kendilerini ısrarla Hâricîlerden ayırtırmakta ve ameli terk eden veya büyük günah işleyen Müslümanların kanını ve malını helal

Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl el-Kureşî el-Bușrâvî ed-Dimaşkı İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Mearif, 1992), 7: 276-278; Ahmet Önkal, "Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 1/2 (2003): 33-68; İsmail Yiğit, "Sıffin Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 107-109.

- 2 Hâricîlik hakkında bilgi için bk. Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010); Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 169-175.
- 3 Kendinden olmayanlara karşı mutedil fikirlere sahip olan İbâziyye, Basra, Hicaz, Kuzey Afrika, Doğu Afrika ve Sudan'da yayılma imkânı bulmuştur. İbâziyye ve görüşleri için bk. Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 2. Baskı (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 100-108; Ethem Ruhi Fiğlalı, "İbâziyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 256-261.
- 4 Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak* (Beyrut: Dârü'l-Mârif, 2008), 103; Ebû'l-Hasan, Ali b. İsmâîl el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-muşallîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Aşriyye, 2009), 95; Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut: Dârü'l-Mârif, 2008), 156.
- 5 Son dönemde İbâziyye üzerine Türkiye'de kaleme alınan makalelere bakıldığında konu hakkında, İbâziyye'nin ortak birçok görüş nedeniyle Hâricî oldukları ya da köken itibariyle tarihi birliktelikleri olmakla birlikte Hâricî olarak adlandırılmamaları gerektiği şeklinde iki farklı temayül olduğu görülmektedir. Krş. Harun Yıldız, "Ali Yahya Muammer'in Çalışmalarında İbâdîlik", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 8/1 (Bahar 2015): 7-51; Kadir Gömbeyaz, "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdîler mi, Selefilere mi? Metodik Bir Tartışma", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 9/1 (2016): 80-83; Metin Yıldız, "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi", *Kader* 16/2 (Aralık 2018): 294-318.

sayma gibi yaygın Haricî tavırları kabul etmemektedirler. Çağdaş İbâzî müelliflerden Ali Yahya Muammer, fırak literatüründe İbâziyye'nin yeri hakkında kaleme aldığı eserinde, Eş'arî ve Bağdâdî'nin İbâziyye hakkındaki fikirleri ve tasniflerinin yanlış olduğunu ifade etmekte ve bu müelliflerin İbâziyye'yi tanımadıkları halde gayri İslâmî bazı fiilleri bu mezhebe nispet ettiklerinden yakınmaktadır.⁶

İslâm Mezhepleri Tarihi biliminin de kendisine metot olarak benimsediği gibi bir mezhebi, fırakı veya bir düşünce sistemini kendi kaynakları üzerinden tanımak onlar hakkında doğru bilgiye ulaşmanın en önemli şartıdır. Döneminin öne çıkan isimlerinden biri olan İbâzî âlim Ebû Ya'kûb el-Vercelânî'yi merkeze aldığımız bu makale, okuyucuya İbâziyye'yi İbâzî bir müellifin gözünden okuma imkânı sunmayı amaçlamaktadır. Bu amacı taşıyan makaleler⁷ literatürde karşımıza çıkmakla birlikte Vercelânî'nin görüşleri şimdiye kadar tek başına bir makaleye konu edinilmemiştir. Bu sebeple makalenin sınırları *ed-Delîl ve'l-burhân*'ı üzerinden Vercelânî'nin görüşlerini ortaya koymak şeklinde sınırlandırılmış; Vercelânî ile genel İbâzî düşüncenin mukayesesine çalışılmıştır. Okuyucu Vercelânî'nin görüşlerini okurken, her mezhebin içerisinde birbiri ile zıt, farklı görüşlerin de yer alabildiğini ve İbâziyye'nin de kendi içerisinde birçok fırakaya bölünüp⁸ birbirinden farklı görüşler serdetmiş olduğunu göz önünde bulundurmalıdır.

1. Vercelânî'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri

Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî⁹ yaşadığı dönemde İbâziyye mezhebi nezdinde önemli yeri olan bir âlimdir. 500/1106 yılında Cezayir'in güneyinde bir şehir olan Vercelân'ın Sedrâte köyünde dünyaya gelmiştir. Vercelân ve yakınlarındaki Vâdi Mizâb onun yaşadığı dönemde İbâziyye mezhebinin önemli merkezleri konumundadır.¹⁰ Dolayısıyla ilmî faaliyetlerin canlı olduğu bir ortamda yetişen Vercelânî, almış olduğu eğitim ve

6 Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâziyye beyne'l-fıraki'l-İslâmiyye* (Uman: Mektebetü'd-Dâmirî, 1972), 23, 33, 49.

7 Bk. M. Mücahid Dündar, "Otantik Bir Vehbî-İbâzî Akâid Metni: *Akâidetü't-tevhîd li-Amr İbn Cümey*", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2013): 271-302; Ulvi Murat Kılavuz, "Kuzey Afrika İbâzî Akidesi: Cenâvünî Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2015): 71-123.

8 İbâziyye'nin kolları için bk. Şâbir Tuayme, *el-İbâziyye: akâidetü ve mezheben* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1986), 49-67.

9 Ayrıca İbâzî müellif Şemmâhî ve bu alanda çalışmalar yapan müsteşrik Lewicki "et-Tâk"; İbâzî müellif Sâlimî ve çağdaş müelliflerden Adil Nüveyhiz ise "bin Miyâd" künyelerini eklemiştir. Bk. Muştafa b. Sâlih Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî ve fikrühü'l-uşûlî mukârene bi-Ebî Hâmid el-Gazzâlî* (Maşkat: Vizâretü't-Türâşî'l-Kavmî ve's-Şekâfe, 1995), 82-83.

10 Cezâir'de bulunan Vercelân ve Vâdi Mizâb bölgeleri günümüzde halen İbâziyye mezhebi mensuplarının yaşadıkları yerler arasındadır. Bk. Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 107; Fıçlalı, "İbâziyye", 19: 261.

yapmış olduğu ilim yolculukları neticesinde saygın bir konuma yükselmiş; mezhebin başvurulan âlimleri arasında kaynaklardaki yerini almıştır.

İbâzîlerin “Allâme”, “es-Sirâcü'l-münîr”, “Bahrü'l-Ulûm”¹¹ gibi nitelendirilmelerle zikrettikleri Vercelânî, hadis, tefsir, fıkıh, kelâm, felsefe, mantık, tarih, Arap dili ve edebiyatının yanı sıra astronomi, coğrafya, kimya gibi konularda da ilmi birikime sahiptir. İlk öğrenimini doğmuş olduğu köy olan Sedrâte'de almıştır. Bunun yanı sıra kaynaklardan Vercelânî'nin yakınlarındaki Vâdi Mizâb bölgesindeki İbâzî âlimlerin ilim halkalarına katıldığı da anlaşılmaktadır. Ders aldığı hocaları arasında Ebû Süleyman Eyyûb b. İsmâîl (ö. 524/1129), Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebû Zekeriyâ (ö. 528/1133), aynı zamanda arkadaşı olup hacca birlikte gittiği Ebû Ammâr Abdü'l-Kâfi et-Tenâvütî el-Vercelânî ve Ebû Amr Osman b. Halîfe es-Sevfi el-Mîrgannî gibi âlimlerin isimleri zikredilebilir. Ayrıca İbâzî düşüncesinin önde gelen temsilcilerinden Ebû'r-Rabî Süleyman b. Ali ed-Dercînî, Tebgûrîn b. İsa b. Dâvûd el-Melşûtî ve Ebû Ya'kûb b. Halfun ile de çağdaştır.¹² Yetiştirmiş olduğu çok sayıda öğrencisi arasında oğlu Ebû İshak İbrâhîm¹³ ile Ebû Süleyman b. Eyyûb b. Nûh vardır. Vercelânî uzun süre ilim halkalarında ders vermesine rağmen günümüze yalnızca bu iki öğrencisinin ismi ulaşmıştır.¹⁴ Ağabeyi Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebû Bekr es-Sedrâtî el-Vercelânî (ö. 500/1106 civarı) de önemli İbâzî âlimlerdendir.¹⁵

Vercelânî, ilim ve fikir dünyasının gelişmesinde büyük katkısı olan ilim yolculuklarını Endülüs, Sudan ve hac için gittiği Hicaz'a gerçekleştirmiştir. Ancak bu yolculukları ile ilgili elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Mevcut bilgilere göre öğreniminin ilk yıllarında Endülüs'e giderek ilim tahsil etmiş, kurduğu ders halkasıyla hem Arap ülkelerinden hem de Avrupa'dan gelen öğrencilere ders vermiştir. Alman müsteşrik Sigrid Hunke, Vercelânî'nin Kurtuba'ya gelip hem öğrenim gördüğü hem de daha sonra orada oluşturduğu ders halkasında aralarında Almanların da bulunduğu talebelere ders verdiğini belirtmiştir.¹⁶ Kaynaklar uzun süre Endülüs'te kalan Vercelânî'nin farklı alanlardaki ilmî birikimi ve istidâtı bakımından Câhiz'e (ö. 255/868)

11 Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân Temicârî Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih bi'l-Mağrib*, nşr. İbrâhîm Tâllây (Cezâir: Matbaatü'l-Ba's, 1974), 2: 491; Ebû'l-Abbâs Bedreddîn Ahmed b. Saîd b. Abdülvâhid Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, thk. Muhammed Hasan (Beirut: Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, 2009), 2: 641-642.

12 Muştafa b. Şâlih Bâcû, *Mu'cemu a'lâmi'l-İbâziyye mine'l-karni'l-evvel el-hicrî ile'l-aşri'l-hâzir: kısmi'l-Ġarbi'l-İslâmî* (Beirut: Dârü'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2000), 481-482; Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî ve fikrühü'l-uşûlî*, 90-92.

13 Dercînî Ebû İshak'ın da babası gibi zühd, ahlak ve tevazu sahibi bir âlim olduğunu aktarmaktadır. Bk. Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih*, 2: 492.

14 Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî ve fikrühü'l-uşûlî*, 118.

15 Bk. Mehmet Sâlih Arı, “Vercelânî, Ebû Zekeriyâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 51-52.

16 Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî ve fikrühü'l-uşûlî*, 102.

benzetildiğini aktarmaktadır.¹⁷ Çağdaş araştırmacı Gaiser da onu Câbir b. Zeyd'i (ö. 93/711-712) imam olarak tanımlayan tek Kuzey Afrikalı müellif ve ilk İbâzî hadis külliyatını derleyen şahıs şeklinde tanıtmaktadır.¹⁸ Nitekim mevcut kaynaklara göre, İbâziyye'nin en temel hadis kaynağı olan *Müsnedü'r-Rebi' b. Habîb* üzerine yapılan ve diğer çalışmalara da öncülük eden ilk çalışmanın Vercelânî'nin *Kitâbü't-Tertîb*'i olduğu tespit edilmiştir.¹⁹

Vercelânî daha sonra Toledo'da kimya öğrenimi görmüştür. Özellikle astronomi ve coğrafyaya da ilgi göstermiştir. *ed-Delîl ve'l-burhân* isimli eserinde ele aldığı konularda bu ilgisinin izlerini görmek mümkündür.²⁰ Endülüs'teki öğreniminin akabinde Sudan ve Afrika'nın bazı bölgelerine ilmî ve ticarî bir yolculuk gerçekleştirmiştir. Kaynaklarda onun Ekvator çizgisine çok yakın bir noktaya kadar gittiği ve çizginin bulunduğu bölgeleri ilk keşfedenler arasında olduğu belirtilmektedir.²¹ Kendisi de bölge ile ilgili bu izlenimlerini *ed-Delîl ve'l-burhân*'da aktarmıştır.²²

Hac için gittiği Hicaz'da birçok farklı kültür ve geleneğe sahip toplulukları gözlemlemiş, bölgenin önde gelen âlimleri ile görüşmüş, ilim halkalarına da katılmıştır. İslâm ümmetine mensup farklı insanları görme imkânı bulan Vercelânî için bu ziyaret şüphesiz onun sosyal olgular hakkındaki bakışını da beslemiştir.²³

Ebû Ya'kûb el-Vercelânî 570/1175 yılında vefat etmiş ve doğduğu köy olan Sedrâte'ye defnedilmiştir. Köy daha sonraları bir saldırı sonucu hasar görmüş olsa da günümüzde bazı tarihi eserleri ile köyün doğusunda bulunan Vercelânî'nin kabri halen ziyaret edilmektedir.²⁴

Ortaya koyduğu eserleri göz önüne alındığında velûd bir âlim olan Vercelânî'nin farklı ilim dallarında çok sayıda eseri bulunmaktadır. Öne çıkan eserleri, İbâzîliğin en eski fıkıh usûlü eseri konumunda olan²⁵ *el-Adl ve'l-inşâf fi ma'rifeti uşûli'l-fıkh ve'l-ihtilâf*; kelâma dair kaleme aldığı ve felsefe, mantık, tarih, riyâziyyât gibi ilim dallarını da içeren çok yönlü eseri *ed-Delîl ve'l-burhân*

17 Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü a lâmi'l-Cezâir min şadri'l-İslâm hattâ'l-aşri'l-hâzir* (Beyrut: Müessesetü Nüveyhizi's-Şekâfiyye, 1980), 341; Bâcû, *Mu'cemü a lâmi'l-İbâziyye*, 482.

18 Adam Gaiser, *Muslims, Scholars, Soldiers: The Origin and Elaboration of The Ibadi Imamate Traditions* (New York: Oxford University Press, 2010), 77.

19 Ahmet Özdemir, *İbâziyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebi' b. Habîb'in Müsned'i* (Mardin: Şırnak Üniversitesi, 2018), 123.

20 Bk. Ebû Ya'kûb b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ukûl*, thk. Sâlim b. Aḥmed el-Ḥârisî (Amman: Vizâretü't-Türâṣ ve's-Şekâfe, 2006), 3: 264, 291-294.

21 Bâcû, *Mu'cemü a lâmi'l-İbâziyye*, 482.

22 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 3: 291.

23 Bâcû, *Mu'cemü a lâmi'l-İbâziyye*, 482.

24 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 9.

25 Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî ve fikrühü'l-uşûli*, 6.

li-ehli'l-ukûl başta gelmektedir. 70 cüzden müteşekkil olup elimizde bulunmayan *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-kerîm*; mantık ilmine dair olan *Merecû'l-baḥreyn*; İbâzîler'in hadis konusunda temel kaynağı sayılan Rebî' b. Habîb el-Ferâhîdî'nin (ö. 180/796 [?]) *el-Müsned*'inin yeniden düzenlenmiş hali olan *Kitâbü't-Tertîbi Müsnedî'r-Rebî' b. Habîb*; ricale dair eseri *Risâle fi terâcimi ricâli'l-Müsned*; bazı kısımları kayıp olmakla birlikte bazı kısımları da Almanya'da olan *Fütûḥü'l-Maḡrib fi târîhi bilâdi'l-Maḡrib*; Hicaz'a yaptığı yolculuğunu anlattığı *el-Kaşîdetü'l-Hicâziyye*; yayınlanmış bir fıkıh kitabı olan *el-Ecviḇe fıkhiyye* önemli eserleri arasındadır. *ed-Delîl ve'l-burhân*'ın son cildinde bulunan *Resâil mütenevvi'a*; elimizde bulunmayan *Şerḥü Siyeri Maḥbûb b. er-Raḥîl fi târîhi'l-İbâziyye bi'l-Meşriḳ*; Dercînî'nin (ö. 670/1271-72) *Ṭabaḳât*'ında tedvin ettiği ve yalnızca hocası Eyyûb b. İsmâîl'e dair kaleme aldığı kasidenin ulaştığı *Dîvânü şî'r* ve *Kitâbü'l-Esmâ* isimli eserleri de bilinen eserlerindedir.²⁶

2. Vercelânî'nin Yaşadığı Coğrafya ve Dönem

Vercelânî'nin ümmet ve toplum hakkındaki fikirlerini doğru anlayabilmek için yaşadığı coğrafyayı ve dönemin şartlarını iyi anlamak gerekir. Bu bağlamda hayatının büyük kısmını geçirdiği şehir olan Vercelân'ın onun yaşadığı dönemde siyasî, dinî, sosyal ve ekonomik şartlarına kısaca bakmak yerinde olacaktır.

Emevîlerin baskısından kaçarak Maḡrib topraklarına gelen İbâzîlerin ilk yerleşim yerlerinden biri olan,²⁷ bugün Cezayir topraklarındaki Vercelân, döneminin önemli İbâzî merkezi olmasının yanı sıra İbâzî bir devlet olan Rüstemîlerin başkenti Tâhert'ten sonra bu mezhebin ikinci başkenti konumundadır.²⁸ Tarihi, İslâm fetihlerinden öncesine dayanan Vercelân, Maḡrib, Sudan ve Avrupa'ya altın ihracatı sebebiyle de önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Kuzey Afrika ve Sudan arasında yolculuk yapan kabilelerin uğrak yeri olduğu için bölge ticari yönden hareketlilik göstermiştir.

Sedrâte köyü ise Vercelân'ın yaklaşık 14 km güneybatısında bulunmaktadır. Kaynaklarda şehir vasfıyla da zikredilen Sedrâte'nin imar edildiği dönem hakkında İslâm öncesi ve sonrası şeklinde tarihçiler arasında ihtilaf bulunsa da Sedrâte'nin Rüstemîlerden önce var olduğunda ittifak edilmiştir.²⁹

26 Eserler ile ilgili geniş malumat için bk. Bâcû, *Mu'cemü alâmi'l-İbâziyye*, 482-483; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 2: 642; Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî ve fikrihü'l-uşûlî*, 117-129; Tadeusz Lewicki, *el-Müerriḥûne'l-İbâziyyün fi târîhi İfrîkiyye's-şimâliyye*, trc. Mâhir Cerrâr - Rîmâ Cerrâr (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), 130-131.

27 Ahmet Kavas, "Mizâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 203.

28 Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî ve fikrihü'l-uşûlî*, 27.

29 Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî ve fikrihü'l-uşûlî*, 26.

Vercelânî'nin yaşadığı toplum, farklı ırk ve sınıflardan meydana gelmiştir. Vercelân'da yaşayanların çoğunu Tâhert ve Bilâdülcerîd'den kaçan İbâzî cemaati oluşturmaktadır. Bunların dışında, bir ticaret merkezi olması sebebiyle Tunus ve Konstantin'den gelen yabancı tüccarlar da Vercelân'a yerleşmiştir. Hicrî 5. ve 6. yüzyıllarda Mağrib'te kötüleşen ekonomik şartlar ve güvenlik sorunu sebebiyle Vercelân'a göçler yaşanmıştır.³⁰

Benî Hilal ve Benî Sâlim kabilelerinin bölgeyi istila etmeleri Vercelân'daki toplumsal yapıyı etkileyen olaylardandır. Kaynaklarda yol kesme ve malları gasp etme gibi faaliyetlerde bulunan bu grupların bölgede hâkimiyet sağlamaları sonrasında Vercelân'da da istikrarsızlık ve fitnenin ortaya çıktığı belirtilmektedir. İbâzî müellif Dercînî *Tabakât'*ında Vercelân'ın bu durumunu aktarırken nikâh, köle hakları, hizipleşme gibi hususlarda toplumun bozulduğunu ve insanların gittikleri mescitleri bile ayırdıklarını ifade etmektedir.³¹ Vercelân'daki bu durum öyle bir noktaya ulaşmıştır ki bazı âlimler yolların güvensizliği sebebiyle insanların hacca gitmek yerine paralarını fakirlere infak etmeleri yönünde fetva vermişlerdir.³²

Bu dönemde İbâzî cemaati "Azzâbe" ve "halka" ismi verilen bir teşkilat ile varlığını devam ettirmiştir. Azzâbe Teşkilatı, Fâtımîlerin Rüstemî Devleti'ne son vermesinin akabinde "kitman" denilen gizlilik dönemine giren İbâzî cemaatinin mezheplerini koruma ve devam ettirme amacı taşıyan bir kuruluştur. Cemaat, Vercelân'ın ileri gelenlerince yönetilen bu teşkilat ile hem varlığını korumuş hem de toplumda gördüğü bozuklukları *emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker* prensibince düzeltmeye çalışmıştır. Teşkilat kurulduğundan itibaren bilhassa Vercelân'da zuhur eden mezkûr fitne döneminde ahlâkî davranış gibi hususlarda toplumu uyarmak, aralarında düşmanlık olanların arasını düzeltmek, cami ve vakıfların idamesi, esnafı dolaşarak yapılan hileleri tespit etmek ve cezalandırmak gibi faaliyetlerde bulunmuştur.³³

Rüstemî Devleti hâkimiyeti altındayken Vercelân'da, devletin vermiş olduğu desteklerle ilmî hareketlilik söz konusu olmasına rağmen, İbâzîlerin ilmî bakımdan altın çağı h. 409 yılında kurulan Azzâbe Teşkilatı ile yaşanmıştır.³⁴ Rüstemîlerin başkenti Tâhert'ten sonra ilim merkezi ve ilmî hareketlilik Vercelân'a kaymış, Vercelân bir bakıma İbâzî ilmî birikimini de devralmıştır.

Azzâbe Teşkilatı faaliyet gösterdiği dinî, içtimâî ve iktisadî alanların yanı sıra hiyerarşik bir sistem ile gerçekleştirdiği faaliyetler ile eğitim alanında da etkin olmuştur. *Âmir*, *memur* ve bunlara bağlı alt sınıflardan oluşan bir eğitim

30 Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî ve fikrühü'l-uşûlî*, 48.

31 Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâîh*, 1: 154.

32 Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî ve fikrühü'l-uşûlî*, 51.

33 Azzâbe teşkilatı ve mahiyeti için bk. Sabri Hizmetli, "İbâdilike Azzâbe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987): 285-301; Mustafa Öz, "Halka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 25: 359-360.

34 Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî ve fikrühü'l-uşûlî*, 64.

sistemi ile disiplin ve sert kuralların hâkim olduğu ders halkalarında çok sayıda öğrenci yetişmiştir. Yalnızca talebelerin ilim halkaları değil halkın eğitimi ile de yakından ilgilenilmiş, gerekli görülen yerlerde açılan eğitim kurumları da Azzâbe Teşkilatı vasıtasıyla idame ettirilmiştir.³⁵ Bu dönemde İbâzî âlimler İslâmî ilimlerde eserler telif etmiş, eserlerin halk için daha faydalı ve kâmil olabilmesi amacıyla eserler önce Vercelân âlimlerine takdim edilmiş, daha sonra halkın istifadesine sunulmuştur.³⁶

Hem Vercelânî'nin yaşadığı asırda hem de öncesinde bölgede başta hadis, tefsir, fıkıh, kelâm gibi İslâmî ilimler olmak üzere, Arap dili, edebiyat ve tarih alanlarında ilmî bir canlılık yaşanmıştır. Felsefe ise önceleri bölge âlimleri tarafından hoş karşılanmazken özellikle Vercelânî'nin yaşadığı dönemle birlikte itibar kazanmaya başlamıştır.³⁷ Bu dönemde İbâzî âlimler İbâzîyye'nin diğer mezheplerle farklarını ortaya koymak ve savunmak için özellikle kelâma yönelmiş, Eş'arîlerle kelâm tartışmalarına girişmişlerdir.³⁸ Halkın da istifade edebilmesi için fıkıh eserleri kaleme alınmış, Azzâbe teşkilatı da bu amaçla faaliyetlerde bulunmuştur. Yine Arap dili, tarih, siyer alanlarında günümüze kadar ulaşan değerli eserler telif edilmiştir. Vercelânî'nin eseri *ed-Delîl ve'l-burhân* da İbâzîyye mezhebi açısından kelâm ilmi sahasında telif edilen önemli eserlerden biri olarak kabul edilmiştir.³⁹

3. *ed-Delîl ve'l-burhân*'ın Genel Özellikleri

Eserin tam ismi *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ıkkûl li bâğî's-sebîl bi nuri'd-delîl li tahkîki mezhebi'l-hak bi'l-burhân ve's-şıdk*'tır.⁴⁰ Eser, bilgileri kapsamlı bir şekilde toplaması, meseleleri izahatı, şer'î ve lügavî naslarla delil getirmedeki güçlülüğü, karşıt tarafların görüşlerini aktarması, konulara hakimiyeti, diğer mezheplere karşı dinî ve aklî deliller getirmesi yönlerinden diğer İbâzî kelâm eserlerinden ayrı tutulmuştur.⁴¹

Vercelânî, eserinde bir probleme dair hususları ortaya koyduktan sonra genel olarak “şöyle denirse biz de şöyle deriz” şeklinde bir üslup benimsemiştir. Kendisine sorulan soruya cevap verirken kullandığı metodu ise “*Allah'ın kitabı, peygamberin sünneti, ümmetin icması, salihlerin eserleri, aklî delil, his, kıyas ve sezgi*” şeklinde açıklamıştır. Bunun yanı sıra bir meselede hüccet ve

35 Hizmetli, “İbâdilikte Azzâbe”, 296, 299.

36 Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî ve fikrühü'l-uşûlî*, 71.

37 Vercelânî üzerine çalışan çağdaş müellif Mustafa Sâlih Bâcû, Vercelânî öncesi dönemde Mâlikî ilim adamlarının felsefeye savaşı açtığını, hatta bazı yerlerde Gazzâlî'nin eserlerinin yakıldığını aktarmaktadır. Bk. Bâcû, *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî ve fikrühü'l-uşûlî*, 74.

38 Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 2: 438.

39 Ferhat Câbirî, *el-Bu'dü'l-ğadârî li'l-ağîdeti'l-İbâzîyye* (b.y: Maḥbaatü'l-Elvânî'l-Ḥadîs, 1989), 118-119.

40 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 8.

41 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 6.

delil getirme metotlarının da Kitap, Sünnet, icma ve kıyas olduğunu belirtmiştir.⁴² Eserde ihtilafli konulara getirilen açıklamalara baktığımızda onun bu sıralamaya çoğu zaman uyduğunu görmekteyiz.

Vercelânî metin içerisinde İbâzî âlimlere sık sık atıf yapmakta ve yer yer onların görüşlerini şerh etmektedir. Câbir b. Zeyd, Rebî' b. Habîb, Ebî Hazer Ya'la b. Ziltâf el-Visyânî (ö. 380/990) ve Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Alî b. Yahlef el-Mezâtî (ö. 471/1078-79) bunlar arasındadır. Özellikle Ebü'r-Rebî'el-Mezâtî'den "şeyh dedi ki" şeklinde aktardığı ifadelerle "Şeyhin bu sözünden şunu anlıyoruz." diyerek açıklamalarda bulunmuştur.

Vercelânî'nin metin içerisinde atıf yapmış olduğu hadislerle ilişkin senet ve kaynak paylaşmadığı dikkati çekmektedir. Bazı hadislerde râvi zikrettiği görülse de genel olarak sadece hadislerin metnini aktardığı görülmektedir. Bu sebeple makalede, onun aktarmış olduğu hadislerle atıf yapılırken kaynak ve onun zikrettiklerinin dışında râvi zikretme yoluna gidilmemiştir.

Eserin okuyucuyu en zorlayan özelliklerinden birisi konuların dağınık şekilde ele alınmasıdır. Okuyucunun da makalede rahatlıkla gözlemleyebileceği gibi Vercelânî bir meseleye dair görüşlerini eserin birbirinden oldukça uzak ve farklı bölümlerinde işlemiştir. Konular arası geçişin hızlı olması bu konu dağınıklığının muhtemel sebeplerinden biridir. Bu dağınıklık konuların takibini ve eserin okunmasını zorlaştırmaktadır. Ayrıca Vercelânî konular arasında geçiş yaparken bazen isim zikretmediği için bahsedilen görüşün kendisine mi yoksa başkasına mı ait olduğu hususunda bir karmaşaya sebebiyet vermektedir.

Eserin tahkiki farklı müelliflerce de gerçekleştirilmiştir. Bu makalede Sâlim b. Ahmed el-Hârisî'nin yaptığı tahkik esas alınmıştır. el-Hârisî eserin mukaddimesinde tahkikinin Bârûniyye nüshasına dayandığını belirtmektedir.⁴³

4. Vercelânî'nin Görüşleri

4.1. İtikâdî Görüşleri

a. İman

İman ve imanla ilgili tartışmalar İbâziyye'nin diğer mezheplerden ayrışması noktasında oldukça önemlidir. İbâzîler, ameli terk eden kişiye karşı tekfirci davranan Hâricî düşüncenin aksine onların iman konusundaki sert ve katı tutumunu yumuşatarak iman anlayışlarına yeni ve mutedil bir yorum getirmişlerdir.

42 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 35; 2: 37.

43 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 7.

Hâricîler'e göre iman, kalple tasdik, dille ikrar ve amellerden ibarettir. Amelin terki kişiyi küfre götüreceği gibi büyük günah işlemek de aynı değerlendrilir. İmanı amele bağlamakla onlar Allah'ın emrettiği amellerden birini yerine getirmeyen veya büyük günah işleyen bir Müslümanın imanının geçersiz hâle geldiğini ve böylece dinden çıkarak küfre girdiğini iddia etmişlerdir.⁴⁴

İbâzî düşüncede ise iman-amel birlikteliği söz konusu olmakla birlikte⁴⁵ ameli yerine getirmeyen veya büyük günah işleyeninin durumu farklı değerlendirilmiştir. Böyle bir Müslümanı tekfir ederek malını, canını helal sayan katı Hâricî düşünceye alternatif mutedil bir bakış açısı ortaya konmuştur. Buna göre İbâzîler, imanın zıddı olan küfrü, nimet küfrü ve şirk küfrü şeklinde ikiye ayırmışlardır. Ameli yerine getirmeyen kişi nimet küfrü içerisindedir. Böyle bir kimse Allah'ın nimetine nankörlük etmiş, nimetini görmezden gelmiştir. Bu kişi mümin değil muvahhittir. Hâricîlerin aksine malı, canı helal değildir, elinden alınamaz.⁴⁶ Aynı şekilde özellikle Hâricî fırka Ezârika tarafından benimsenen ve kendilerine bağlılığı imtihan etmek için yanlarında getirdikleri esirlerden birini öldürmelerini istemeleri şeklindeki *isti'râz* uygulaması İbâzîler tarafından kabul görmemiş, şiddetle eleştirilmiş ve uygulanmamıştır.⁴⁷

Ameli yerine getirmeyen Müslümanları kâfir sayarak yeri geldiğinde öldürebilen Ezrâkî düşünceye karşı İbâzîlerin böylesi bir tutum geliştirmeleri önemlidir. Vercelânî de bu doğrultuda iman konusundaki görüşlerini dağınık olarak eserinin farklı yerlerinde zikretmiştir. Ona göre iman kalp, dil ve fiillerdeki tasdikten ibarettir. İmanla ilgili olarak farklı görüşleri sıralamış, görüşlerini desteklemek için imanın içeriğine dair âyet (bk. el-Bakara 2/136, 143, 177; en-Nisâ 4/136) ve hadisleri zikretmiştir. Bu hususta "Cibril hadisi" diye bilinen, içerisinde namaz, zekât, oruç gibi ibadetlerin de yer aldığı, imanın ne olduğuna ilişkin İbn Ömer'den rivâyet edilen hadisi ve imanın yetmiş küsur şubeden oluştuğuna dair hadisi delil olarak göstermiştir.⁴⁸

Vercelânî'de imanın delillendirilmesi ve iman-amel ilişkisini göstermesi açısından onun, haccın farziyetine delil olarak zikrettiği "...Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse, şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir." (Âl-i İmrân 3/97) âyetine dair yorumları oldukça önemlidir. Öncelikle Vercelânî imanın zıddının küfür olduğunu söyleyerek imanın söz ve fiilden ibaret olması gibi

44 Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 84; Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-nihâl*, 133.

45 Tuayme, *el-İbâzîyye: akîdeten ve mezheben*, 111.

46 Tuayme, *el-İbâzîyye: akîdeten ve mezheben*, 121; Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 97, 100; Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 106.

47 Mustafa Öz, "İsti'râz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 374; Fığlalı, "İbâzîyye", 19: 259.

48 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 14, 16, 60.

küfrün de hem kavli hem de amelî olduğunu ifade etmiştir. Ardından mezkûr âyeti açıklarken âyette “*k-f-r*” fiilinin kullanılmasına dikkat çekerek haccetmeyen kişinin amelî terki sebebiyle fiilî küfre girdiğini iddia etmiştir. Ona göre burada haccetmeyen kişi tasvir edilirken “*ve men kefera*” lafzının kullanılması haccı inkâr etmeyi değil bu fiili yerine getirmemeyi ifade etmektedir. Âyetteki muhatap müşrik ve kâfirler değil Allah’a iman ve tasdik edenlerdir. Vercelânî bu âyetteki emri ikrar ve inkâr ile sınırlandırma yani iman için haccın farziyetini ikrar etmenin yeterli, küfür için ise bu farzı inkâr etmenin gerekli olacağını belirtmiştir.⁴⁹ Dolayısıyla bu yorumdan onun küfrü de kavli ve fiilî şekilde ikiye ayırdığını anlamaktayız.

O bu âyetin yanı sıra başka âyetlere (bk. en-Neml 27/40; el-Mâide 5/44) de atıflar yaparak fiili yerine getirmemenin küfür olduğunu delillendirmeye çalışmıştır. Diğer konularda delil getirirken benimsemiş olduğu usûle uygun olarak bu hususta da âyetlerden sonra hadislere değinmiştir. Aktardığı bir hadise göre sahâbeden Akra’ b. Hâbis, Hz. Peygamber’e gelerek haccın her yıl mı yoksa ömürde bir kez mi farz olduğuna ilişkin bir soru sormuştur. Hz. Peygamber de “Eğer evet deseysen her yıl hac yapmak farz olurdu, buna gücünüz yetmezdi. Eğer yapmasaydınız da küfre girerdiniz.” cevabını vermiştir. Vercelânî Hz. Peygamber’in o sahâbîye hac etmemesi karşılığında küfre gireceğini söylediğini vurgulayarak buradaki küfrün farziyeti inkâr etmeye değil fiili olarak haccın yapılmamasına dayandığını belirtmiştir. Aynı şekilde Hz. Peygamber’in “Kul ile küfür arasında namazı terk etmesi vardır.”, “Namazı terk eden kâfir olur.” gibi amelî durumlarla ilgili hadisleri de bu konuda delil getirmektedir.⁵⁰ Vercelânî’nin iman ve küfür konusunda yapmış olduğu bu atıflar göz önünde bulundurulduğunda onun İbâzî düşüncedeki küfür algısını⁵¹ birebir yansıttığı söylenebilir.

İbâziyye’ye göre, insanlar mümin ve kâfir olmak üzere iki kısımdır. İki menzil arasında bir menzil, dolayısıyla üçüncü bir hal söz konusu değildir.⁵² Vercelânî de İbâziyye’nin bu genel kabulüne muvafık olarak, Kaderiyye ve Mürce’nin iman anlayışlarını eleştirmiştir. Kaderiyye’nin mümin ile kâfir arasında fâsiklık mertebesinin olduğu, müminin cennette, kâfirin cehennemde fâsıkın ise arafta olacağına dair iddiasını dile getirmiş, küfür, nifak gibi hususları görmezden gelerek fâsik ismini icat ettiklerini söylemiştir.⁵³ Aynı

49 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 39; 3: 119.

50 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 40-41.

51 İbâziyye’nin amelî terk edene veya büyük günah işleyene isnat ettiği küfür algısı şu şekilde özetlenmiştir: “Muvahhit kişiye küfür isnat edildiğinde bundan maksat şirk küfrü değil nimet küfrüdür. Müslümana küfür isnadı fisktır, onu öldürmek ise küfürdür.” Bk. Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâziyye: mezhebu İslâmî mu'tedil*, 2. Baskı (Uman: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'd-Dîniyye), 29.

52 Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâziyye: dirâsetün mürekkezetün fi usûlîhim ve târîhîhim*, 2. Baskı (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1987), 50.

53 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 45.

şekilde eserinin birçok yerinde Mürctie'nin iman anlayışına da değinerek şiddetle karşı durmuştur. Ona göre Mürctie "*Ümmet-i Muhammed cehenneme girmez.*" ve "*La ilahe illallah diyen kişi cennete girer.*" diyerek hata etmiştir. Mürctie'nin ilk sözünde kastettiği ümmet eğer Allah Rasulü'nün gönderildiği Yahudiler, Hıristiyanlar, Sabîiler ve şirk koşan herkes ise Mürctie şirk koşmuş demektir. Eğer münafık bile olsalar Hz. Peygamber'e her icabet edeni kastediyorsa yine şirk koşmuştur. Eğer ısrarcı ve bidatçı bile olsalar kebâir ehlini kastediyor ise Mürctie helak olur. Vercelânî, Mürctie'nin bu kelime ile muhlisleri kastediyorsa isabet etmiş olabileceğini ifade etmektedir. *La ilahe illallah* diyen kişinin cennete gireceği şeklinde ikinci sözünde ise Mürctie, amelleri önemsiz görerek helal ve haramlardaki manayı iptal etmektedir. Kişi bu cennet mertebesine ancak çabalayarak fiilleri ve amelleri ile ulaşabilir. Ona göre Mürctie böyle diyerek işin özünü bir kenara bırakmış ve kabuğa kâni olmuştur.⁵⁴

İbâzîyye'de iman ve İslâm terimleri eşit görülmüş, birbirlerinin yerine kullanılmıştır.⁵⁵ Dolayısıyla İslâm'ın esaslarından birini terk eden kimse imanın esaslarından birini terk etmiş sayılmaktadır. Vercelânî imanın bir bütün ve bölünmez olduğunu, iman esaslarından herhangi bir cüzü kabul etmeyen kimsenin tümünü kabul etmemiş sayıldığını ifade etmiştir.⁵⁶ Ebû'r-Rebî' el-Mezâtî'den alıntı yaparak hür, köle, kadın, erkek, akıl baliğ olan her Müslümanın bilmesi vacip olan iman esaslarını⁵⁷ sıralamış, bu hususlarda cehaletin kabul edilemeyeceğini, inanmayanın, imanda şüphe edenin, şüphe etmede şüphe edenin imanının iptal olacağını ifade etmiştir.⁵⁸

b. Büyük Günah

Hz. Peygamberin vefatından sonra Müslümanlar arasında cereyan eden olaylar neticesinde tartışılmaya başlanan büyük günah meselesinde daha ilk dönemlerden itibaren farklı görüşler ortaya konmuştur. Büyük günah işleyenin (*mürtekeb-i kebîre*) imanının mahiyeti hakkında Mürctie, iyiliklerin kâfire fayda

54 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 43; 2: 43, 48, 64.

55 İbn Sellam el-İbâzî, *Bed'ü'l-İslâm ve şerâiü'd-dîn*, thk. Werner Schwartz (Wiesbaden: Dârü Şâdir, 1986), 68.

56 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 59.

57 Sıralanan iman esasları için bk. Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 21-22. Ayrıca bu iman esasları içerisinde Hz. Âdem'in adının özellikle zikredilmesi ve Vercelânî'nin ayrı bir bölümde Hz. Âdem'in ilk insan ve ilk peygamber oluşunu delillerle açıklaması konu hakkındaki hassasiyetini göstermesi açısından kayda değerdir. Onun bu hassasiyetinin arka planında Müslümanların ve ehli kitabın, ilk peygamberin Hz. Âdem olduğuna ilişkin görüş birliğine karşı, Mecûsîler ve Berâhime'nin konuyla ilgili farklı değerlendirmelerine karşı bir reddiye olması muhtemeldir. Krş. Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 29; Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn* (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928), 159; Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: Mektebetü'l-Eseriyye, 2003), 95.

58 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 37.

vermediği gibi günahların da mümine zarar vermeyeceğini dolayısıyla büyük günah işleyenin dinden çıkmayacağını benimsemiştir. Mu'tezile büyük günah işleyenin *el-menzile beyne'l-menziletayn* yani imanla küfür arasında bir yerde olduğu görüşündedir, Selefiyye büyük günah işleyenin mümin değil fâsık olarak isimlendirileceğini, Hâricîler ise kişinin dinden çıkıp kâfir olacağı ve ebedi olarak cehennemde azap göreceğini savunmuşlardır.⁵⁹ Böylesine farklı görüşler arasında şüphesiz en katı olan tutum Hâricîlere aittir.

İbâziyye'nin ameli imana dâhil etmekle birlikte ameli yerine getirmeyen kişinin canını ve malını helal görmeme şeklindeki kabulü, büyük günah işleme konusunda da benimsenmiştir. İbâziyye'ye göre büyük günah işleyen kişi şirk küfrü değil nimet küfrü işlemiştir.⁶⁰ Bu kişiye müşrik demekten kaçınmalarının yanı sıra Hâricîlerin aksine İslâm dairesinden de çıkarmazlar. Büyük günah işleyen müminin kanı, malı haramdır, helal görülmez. Ancak kişi tövbe etmemesi ve günahı ısrar etmesi durumunda cennete giremez. Dolayısıyla büyük günah işleyen kimse müşrik değil, münafık sayılmaktadır.⁶¹

Vercelânî de eserinde mezhebinin genel görüşlerine muvafık olarak büyük günah işleme ve büyük günah işleyeninin durumu ile ilgili düşüncelerini paylaşmıştır. O öncelikle günah kavramı üzerinden giderek, günahın da kademe kademe olduğunu ifade ettikten sonra bir günah hiyerarşisi sunmuştur. Bu hiyerarşideki en büyük günah *şirk*'tir ve diğer günahlar bunun altında sıralanır. Daha sonra sırasıyla *kebîre*, *masiyet*, *seyyie*, *hatîet* ve *kerahet* gelir. Buna mukabil en büyük farz ise tevhihtir.⁶²

Vercelânî'ye göre büyük günah işleyen kimse nimet küfrü içerisindedir. Bu kişiye müşrik de mümin de denemez, muvahhittir. Neden müşrik denmeyeceği sorulduğunda ise "Nassı reddetmedikleri müddetçe onları müşrik saymaktan imtina ederiz. Haddi aşarlarsa ve karşı gelirlerse onları kâfir sayarız. Tevakkuf ederlerse de bunu mazur görürüz. Onların küfürleri nimet küfrüdür." şeklinde yanıt vermiştir.⁶³

Vercelânî'nin düşüncelerine göre kebîre sahibi için tövbe kapısı açıktır. Aktarmış olduğu bazı âyet ve hadisler ile Allah'ın bağışlayıcılığını öne çıkararak büyük günahların ancak tövbe ile bağışlanabileceğini vurgulamıştır. "Şüphe yok ki ben tövbe edip inanan ve salih ameller işleyen, sonra da doğru yol üzere devam eden kimse için son derece affedicim." (Tâhâ 20/82) âyetini iktibas ederek İbâziyye'nin bağışlanmayı tövbe şartına bağladığını, ehl-i sünnetin ise bunu Allah'ın meşîetine bağlayarak genele yaydığını bildirmiştir.

59 Adil Bebek, "Kebîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 164.

60 Muammer, *el-İbâziyye: dirâsetün mürekkezetün*, 51.

61 Beşir Misi' Muhammed, *Şühbetü nisbeti'l-İbâziyye ila'l-Havâric* (Uman: Mektebetü'd-Đâmîrif, 2018), 227-228; Fığlalı, "İbâziyye", 19: 259.

62 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 55.

63 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 42.

Ehl-i sünnetin yalnızca şirki bu âyetten hariç tuttuğunu da vurgulamıştır. Vercelânî'ye göre Allah çok bağışlayıcı olmakla birlikte yalnızca iki durumda günahların bağışlanması mümkün değildir. Bunlardan ilki Allah'a masiyette ısrarcı olanlar ve diğeri de Allah'ın dininde bidatler ortaya koyanlardır. Bunun dışındaki büyük günahların bağışlanması ancak tövbe ile olur.⁶⁴

Vercelânî "Muhakkak ki iyilikler kötülükleri giderir." (Hûd 11/114) âyetine atıf yaparak Müslümanın başına gelen her musibetin bir günahına kefaret olduğunu hadislerle atıf yaparak vurgulamıştır. Ayrıca "Eğer size yasaklanan günahların büyüklerinden kaçınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere koyarız." (en-Nisâ 4/31) âyetini aktararak İbâziyye'nin günahlardan tövbe etme hususundaki ılıman tavrını bir kez daha yansıtmıştır.⁶⁵

Vercelânî diğer bazı konularda da atıf yaptığı gibi günahlar konusunda da kişinin cehaleti hususuna dikkat çekmiştir. Ona göre bir müminin, en büyük günah olan şirk konusunda cehaleti kabul edilemez. Fakat şirk dışındaki bütün haramlarda cehalet affedilebilir. Ortaya konulan bir delil var ise ve kişi buna inanmıyorsa o kişinin mazeretleri kabul edilemez. Ancak kişinin delilden de haberi yoksa o kişi cahil mümin sayılır ve mazur görülebilir.⁶⁶ Vercelânî benzer şekilde Ebû Hazer el-Visyânî'ye atıf yaparak şirk koşmak, haramları helal görmek ve günaha ısrar etmek dışındaki günahların kişiyi dinden çıkarmayacağı ve tövbe kapısının açık olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷

c. Velâyet ve Berâet

Müslümanlar için istiğfar etmek, duada bulunmak, yardım etmek anlamlarına gelen *velâyet* ve küfürleri sebebiyle tövbe edene kadar gayrimüslimlerden uzak durmak, onları dost edinmemek, kötölemek ve düşmanlık beslemek şeklinde açıklanabilecek *berâet* inancı âyet ve hadislerde de yer bulması sebebiyle İslâm düşünce tarihinde Müslümanlarca benimsenen önemli bir ilke olmuştur. İbâziyye'de bu inanç, Şîa'daki kullanımına benzer şekilde⁶⁸ kendi mezhep müntesipleri özelinde anlaşılmalı; dinin asıllarından biri olarak görülmüştür. İman esası olarak benimsenen bu inanç, hem kitman döneminde toplumu bir arada tutmak için birleştirici güç olarak işlev görmüş hem de İbâziyye'nin günümüze kadar ulaşmasında en büyük amillerden biri olmuştur.⁶⁹

64 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 56-58.

65 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 55.

66 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 22.

67 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 32.

68 Şîa'da *tevellâ-teberrâ* şeklinde benimsenen bu inanç, imamları ve ehl-i beyt'i sevmeyi, onları seveni de dost edinmeyi; onlara düşman olanlara ise kin ve düşmanlık beslemeyi ifade etmektedir. Bk. Halil İbrahim Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikâdi İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 263.

69 Sabri Hizmetli, "İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnancı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986): 181, 194.

İbâziyye velâyeti kendi iman esaslarını kabul eden her Müslümana, berâeti ise kebîre sahibi kişilere karşı vacip görür. Onlara göre Müslümanlara veli olmak ve gayrimüslimlerden beri durmak akıl balığ olan her Müslümana vaciptir. Kuran-ı Kerîm’de bu hususa delil gösterilen âyetleri (bk. el-Bakara 2/257, Muhammed 47/19, el-Mâide 5/2, et-Tevbe 9/71, Âl-i İmrân 3/28, el-Mümtehine 60/13, el-Mâide 5/51) esas alarak onlar, bu prensibi terk eden kişiyi iman esaslarından birini terk etmiş saymaktadır. Çünkü İbâzîlere göre bütün Müslümanlar arasında olması gereken velâyet, Kur’an, sünnet ve icma ile sabittir. Bir kâfire Allah için buğz etmeyen kişinin dini yoktur, o kişiye velâyet de caiz değildir.⁷⁰ İbâzîler kendi iman esaslarını kabul etmeyen veya büyük günah işleyen Müslümanlardan teberriyi şart koştukları birlikte onları şirk küfrü ile nitelendirerek müşrik ilan etmezler. Daha önce de ifade edildiği üzere bu kişiler muvahhit olup dünyada Müslüman ahkâmı ile muamele edilirlir.⁷¹

İbâzîlerde velâyet ve berâet prensibi toplumsal olarak önemli bir işlev görmektedir. Velâyet onların diğer Müslümanlarla ilişkilerini düzenlerken berâet Müslüman olmayanlarla ilişkinin sınırlarını belirlemektedir. Hizmetli, İbâziyye’nin velâyet ve berâet anlayışını “hayır üzere olan tüm müminlere velâyet, her şer işleyenden ve kötülük ehlinden berâet ve velâyet veya berâet ehli olduğu bilinmeyen kimse için vukuf ve her türlü masiyetten uzak durmak” şeklinde özetlemiştir.⁷²

Vercelânî de müminlere velâyetin ve kâfirlere berâetin vacip olduğunu belirterek bazı âyetlere atıf yapmıştır. Aynı başlıklar altında zaman zaman atıf yaptığı görüşlerine göre, müminlere velâyet onlarla birlikte olmak, iyilik ve takvada yardımlaşmak, onlar için istiğfarda bulunmak gibi hakları yerine getirmektir. Velâyet ilk önce aynı inanç birliğinde olanlarla olur. Kişi kardeşine iyilik ve takvada yardımlaşması ve bazı hakları yerine getirmesiyle gerçekleşir. Aynı şekilde berâet de kâfirlerden uzaklaşmak, onlara aykırı davranmaktır. Vercelânî bu konuda Hz. Peygamber’in kendisine biat edenlerden, müminlere velâyet etmeleri ve müşriklerden beri olmalarına dair söz aldığını delil göstermiştir.⁷³ Ayrıca uzunca bir bölümde büyük günah işleyen ve tövbe edenler hakkında velâyetin ve berâetin nasıl olması gerektiğine ilişkin soruları da cevaplamıştır.⁷⁴

70 Bükeyr b. Saîd A’veş, *Dirâsât İslâmiyye fi’l-uşûli’l-İbâziyye*, 3. Baskı (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1988), 97.

71 Dündar, “Otantik Bir Vehbî-İbâzî Akâid Metni: Akidetü’t-tevhîd li-Amr İbn Cümeiyy”, 300.

72 Hizmetli, “İbâdilikte Velâyet ve Berâet”, 182.

73 Vercelânî, *ed-Delîl ve’l-burhân*, 2: 18, 25, 32; 3: 170.

74 Vercelânî, *ed-Delîl ve’l-burhân*, 3: 181-186.

d. Allah'ın Sıfatları

İlahi sıfatlar hususunda İbâziyye, birden fazla kadîm (*taaddüd-i kudemâ*) olması tehlikesine karşı sıfatları zattan ayrı tutan Mu'tezile'ye yakın bir duruş sergilemiştir.⁷⁵ Vercelânî de eserinde Allah'ın sıfatları hususunda benzer görüşler benimseyerek bu hususa zaman zaman değinmiştir.

Eş'arîlerle ihtilafa düşülen hususları zikrederken, Allah'ın sıfatları konusundaki ayrılığın bu hususlardan biri olduğunu ve onların kadîm manaları Allah'a nispet ederek Allah dışında başka kadîmlerin varlığına inanmalarını eleştirmektedir. Vercelânî, İbâzîlerin Allah'ın ilim, kudret, irade ve diğer sıfatlarla muttasıf olduğu görüşünü benimserken Eş'arîlerin bunları sıfat değil manalar olarak benimsediklerini belirtmiştir. Ona göre Eş'arîler bu manalara kadîmlik atfetmekle hata etmişlerdir. Çünkü Allah dışında bir kadîm yoktur ve Allah'la birlikte bir kadîm de düşünülemez. Aynı şekilde Vercelânî Eş'arîleri, Allah'ın ilmi ile alîm, kudreti ile kadîr, iradesi ile mürîd olduğu; bu manaların O'nun zâtî ile kâim, *kelâmın* da O'nun vasıflandığı ve zâtıyla kâim sıfatlarından olduğu; adl, ihsan, fazl ve in'am'ın fiillerinden olup muhdes olduklarına dair görüşlerini de eleştirmiştir.⁷⁶

Vercelânî, Kur'an'ın muhtelif âyetlerinde geçen "*yed, vech, yemîn, ayın, sâg,*" gibi haberî sıfatların nasıl anlaşılacağı meselesine de değinmiştir. O, lafızların yorumunda teşbihe kaçtığı için Müşebbihe'yi eleştirmiş, *yed* için "nimet ve kudret", *vech* için "zat", *yemîn* için "kudret ve kuvvet", *sâg* için "güç" şeklinde anlam vermiştir.⁷⁷

Sıfatlar konusu ile ilişkili olarak onun halku'l-Kur'an meselesindeki görüşü burada zikre değerdir. Vercelânî Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı ile ilgili tartışmaları eserinin farklı yerlerinde konu edinmiş, Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia ederek naklî ve aklî yönden delillendirmeye çalışmıştır. Esmâ ve sıfat konusundaki görüşlerine mutabık olarak Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunan Vercelânî'ye göre Kur'an harf ve sesten müteşekkildir ve dolayısıyla hâdistir. Allah her şeyin hâlikıdır, O'nun dışındakiler mahlûktur. Allah vahyin ve kelâmının da hâlikıdır. "Allah ezelde hâliktır." denildiği gibi "Allah ezelde mütekellimdir." denilir. İsimler fiillerden önce gelir, fiiller ise bir zamana ve mekâna bağlıdır. Eğer O'nun dışında bir kadîm kabul edilirse Allah'ın yanında başka bir kadîm daha bulunacağı için bu konuda ortaklık sözü konusu olacaktır. O sebeple Kur'an mahlûktur, yaratılmıştır.⁷⁸

75 Muammer, *el-İbâziyye: dirâsetün mürekkezetün*, 49; Tuayme, *el-İbâziyye: akîdeten ve mezheben*, 95.

76 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 53-54.

77 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 45.

78 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 72-73; 2: 61, 63; 3: 194.

e. Şefaât

Bir kimsenin bağışlanması için aracılık etmek veya onun adına bir başkasından yardım dilemek anlamındaki şefaât, İslâm inancında âhirette peygamberlerin ve kendilerine izin verilen kimselerin, müminlerin bağışlanması için Allah katında niyazda bulunmalarını ifade etmektedir.⁷⁹ Şefaât konusunda İslâm mezheplerince benimsenen birbirinden farklı görüşler olmakla birlikte bu ihtilaflara girmeden, İbâziyye'nin şefaât konusundaki görüşleri hakkında literatürde farklı görüşlerin yer aldığını söyleyebiliriz.⁸⁰

Vercelânî'nin şefaate ilişkin görüşlerine bakıldığında onun şefaati hak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bazı mezheplerden bahsettiği bir kısımda Vercelânî, "Ümmetinden iki gruba şefaati ulaşmaz, bunlar yetmiş peygamberin dilinden lanetlenmiştir: Kaderiyye ve Mürcie" şeklindeki rivâyeti aktarmıştır.⁸¹ Benzer şekilde fırkaları anlattığı kısımda, Hz. Peygamber'in ümmetinden iki gruba şefaât etmeyeceğini, fakat bu grupların dışındakilere şefaât ümidini kesmediğini belirtmiştir.⁸² Allah'ın mahşerde Hz. Peygamber'in şefaatine izin vereceğini hadisle delillendirmiş,⁸³ dinde bidat çıkarıp onu din olarak benimseyenlere Peygamberin şefaatinin söz konusu olmayacağını belirtmiştir.⁸⁴ Bu ifadelerinden onun şefaati reddetmediği anlaşılmaktadır.

Tüm bu görüşlerin yanı sıra *va'd-va'id*, *ru'yetullah*, *kabir azabı* gibi hususlarda da Vercelânî kısaca görüş beyan etmiştir. Ona göre Allah insana teklifi sunmuş ve insan da kabul etmiştir. İnsanın bunun karşılığını mutlaka görmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Allah'ın *va'd*'i, iyi işler yapanları âhirette mükâfatlandırması ve *va'id*'i kötü işler yapanları âhirette cezalandırması haklıdır. Kişi Allah'ın emirleri doğrultusunda hareket ederse mağfiret ile mükâfatlandırılır. Eğer büyük günah işler ve tövbe etmeyip ısrarcı olursa veya insanları ısrarla kendi ihdas ettiği bidatine çağırarak bir bidatçi olursa bağışlanmaz ve Allah'ın va'idine muhatap olur. Sevap Allah'ın müminlere lütfudur. Ceza ise kâfirlere vaciptir.⁸⁵ Ru'yetullah hususunda ise Vercelânî, Allah'ın görülmesinin dünyada da âhirette de mümkün olmadığını savunmaktadır.⁸⁶ Kabir

79 Yusuf Şevki Yavuz, "Şefaât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 412.

80 Kalhâtî ve Bârûnî, İbâziyye'nin Mu'tezile ile paralel olarak, günahkâr kimse için vaad ve va'id prensibine ters olması sebebiyle herhangi bir şefaatin söz konusu olmayacağını benimsediğini belirtmektedir. Çağdaş müellif Muammer ise, İbâziyye'nin itikâdî görüşlerini anlatırken, İbâzîlerin peygamberin şefaatinin hak gördüğünü ifade etmektedir (Kırş. Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâziyenin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1983), 132; Fığlalı, "İbâziyye", 19: 259; Muammer, *el-İbâziyye: dirâsetün mürekkezetün*, 51).

81 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 43.

82 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 67.

83 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 57.

84 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 3: 120.

85 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 30, 46-47.

86 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 55.

azabı hususunda ise, kabir azabının sahih, mevcut ve maruf olduğunu ifade etmekte; Hz. Peygamber'in on hadisini ve Hz. Ali başta olmak üzere bazı sahâbîlerin sözlerini bu hususta delil göstermektedir.⁸⁷

4.2. Diğer Mezheplerle İlgili Görüşleri

Vercelânî *iftirak hadisi*⁸⁸ şeklinde meşhur olan, ümmetin Hz. Peygamber'den sonra fırkalara ayrılacağını bildirdiği hadisin farklı versiyonlarını zikretmiştir. Çoğu râvisiz olarak zikrettiği rivâyetler, "*Ümmetim 73 fırkaya ayrılacaktır. Nâciye hariç diğerleri cehennemdedir. Hepsi bu bir fırkadan olduğunu iddia eder.*", Cebir b. Nefir'den naklen "*Siz 61 fırkaya ayrılacaksınız.*"⁸⁹, "*Yahudiler 71 fırkaya, Hıristiyanlar 72 fırkaya ayrıldılar. Siz de 73 fırkaya ayrılacaksınız.*" ve "*Ümmet 73 fırkaya ayrılacaktır. Biri cehennemlik, bunun dışındakilerin hepsi cennettedir.*" şeklindedir. Onun "*Allah bu ümmeti önceki ve sonrakilerin en hayırlısı kılmıştır ve hakkı yetmiş üçüncü fırkaya tahsis etmiştir.*" şeklindeki sözlerinden yetmiş iki fırkanın cehennemde, yalnızca birinin cennette olduğu şeklindeki rivâyeti tercih ettiği anlaşılmaktadır.⁹⁰ Vercelânî kanaatimizce sayıyı gerçek manasıyla kabul etmektedir. Sayıyı tamamlama gayreti göstermese de o, fırkaları 7 ana kolda toplamış, bunların Kaderiyye, Mürcie, Mârîka, İbâziyye, Şîa, Müşebbihe ve Mücessime olduğunu belirtmiştir. Bu fırkaların alt kollarından bahsetmemiş, yalnızca muhtemelen bir kol şeklinde düşündüğü Sünniyye'nin Mürcie'ye dahil olduğunu söylemiştir. Fikirlerinden Fırka-ı Nâciye ile kastının İbâziyye olduğu anlaşılmaktadır.⁹¹

Vercelânî, içerisinde Hâricîlerin de olduğu diğer mezheplerle ilgili görüşlerini bazı hadisleri naklederek sıralamıştır. Râvi belirtmeden zikrettiği "*Kaderiyye bu ümmetin Mecusileridir, Mürcie de Yahudileridir.*", "*Ümmetimden 2 sınıfa şefaatin ulaşmaz. Mürcie ve Kaderiyye. O ikisi 70 peygamberin dilinden lanetlenmiştir.*" ve "*Ümmetimden insanlar vardır ki okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkarlar. Okun ucuna bakarsın bir şey göremezsin, çıktığı yere bakarsın bir şey göremezsin, şüphe edersin.*" şeklindeki rivâyetleri vererek Kaderiyye, Mürcie ve Mârîka'nın Hz. Peygamber'in hakkında haber verdiği fırkalar olduğunu, O'nun vefatından sonra ise Râfıza/Şîa, Mücessime ve Müşebbihe'nin zuhur ettiğini belirtmiştir.⁹² Bahsi geçen bu fırkaların görüşlerini çeşitli şekillerde eleştirmektedir.

87 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 3: 327.

88 Bk. Ahmet Keleş, "73 Fırka Üzerine Bir İnceleme", *Marife* 5/3 (2005): 26-28; Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 15-20.

89 Bu rivâyete hiçbir kaynakta rastlanmamaktadır. Müellifin bu sayıyı hata ile yazdığı ya da dizgide bu şekilde yazıldığı kuvvetle muhtemeldir.

90 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 13-14.

91 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 42.

92 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 16, 24-25, 43; 2: 66; 3: 120.

Vercelânî Kaderiyye'yi fiiller konusundaki görüşleri noktasında tenkit etmektedir. Kaderiyye'nin, kulu fiillerinin yaratıcısı olarak görmesini eleştirmiş, "Allah'tan başka size göklerden ve yerden rızık veren bir yaratıcı var mı?" (el-Fâtır 35/3) âyetini delil göstererek Allah'ın bu âyet ile müşrikleri de çürüttüğünü ifade etmiştir.⁹³

Vercelânî'nin Mürcie'ye yönelttiği eleştiriler iman anlayışında yoğunlaşmaktadır. Ona göre Mürcie Allah'ın koymuş olduğu sınırları aşarak emirlerinin manasını tahrip etmiş ve yok saymıştır. Hz. Peygamber'in dini sevdirmek ve dine çağırarak insanlara karşı tanıdığı kolaylıkları Mürcie'nin insanları İslam'a teşvik etmek için kullandığını ve dini yalnızca "La ilahe illallah diyen cennete girer." lafzına hasrettiğinden yakınmaktadır. Vercelânî'ye göre bu merteye ancak samimi bir şekilde kalpten inanarak ve günahlardan sıyrılarak amellerle kazanılabilir. Ona göre Mürcie'nin böyle bir iman anlayışını benimsemesi insanlara amelsiz imanın mümkün olabileceği vehmini vermiş ve insanlar da sadece lafzî bir imanla yetinmişlerdir. Vercelânî, ümmete Mürcie'den daha fazla zarar veren ve şeytana ondan daha yardımcı olan bir grubun gelmediğini söyleyerek Mürcie'ye ağır eleştiriler yöneltmiştir.⁹⁴

Mürcie ile yakın gördüğü Sünniyye hakkında ise fazla bir malumat vermemekle birlikte onu halku'l-Kur'ân meselesinde eleştirmekte, va'd-va'id hususunda Mürcie'ye meylettiğini belirtmektedir. Hal ve akıbet hususunda ise yine Mürcie'nin yolunu takip ettiğini söylemektedir.⁹⁵

Vercelânî Râfıza/Şîa'yı Hz. Ali ile olan münasebetleri açısından eleştirmektedir. Ona göre Râfıziler Hz. Ali'yi Hıristiyanların tıpkı Hz. İsa'yı ilahlık mertebesine yükselttikleri gibi ilahlık makamına yükseltmişler, Ali evladını (el-Ahzâb 33/40) âyetini görmezden gelerek peygamberlik konumuna çıkarmışlardır. Ayrıca ona göre Şîa, "Bu ümmetin fırkalarının şerlisi bir fırkadır ki Ya Ali, seni sahipleneceler ama senin emrine uymayacaklar." şeklindeki hadisin muhatabıdır.⁹⁶ Vercelânî Şîa'nın kendi içerisindeki görüş farklılıklarını ve Hz. Ali ile ilgili farklı görüşleri benimseyen grupları da isim zikretmeden fikirleri ile sıralamıştır.⁹⁷ Şîa hakkındaki bu görüşlerinde, Şîa'nın imamlarını masum ad-detmesine mukabil, onun "Hz. Peygamber'den sonrakiler masum değildir."⁹⁸ kabulünün etkili olduğu açıktır. Vercelânî aynı başlık altında, putlara ve şahıslara taparak atalarının dinine döndüklerini iddia ettiği Mücessime'yi ve on-

93 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 42.

94 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 64.

95 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 25, 29, 42, 43, 47.

96 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 25; 2: 66.

97 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 44-45.

98 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 26.

lara uyduğu gerekçesiyle Müşebbihe'yi de tenkit etmiştir. Müşebbihe'yi Allah'ın *yed, veh, cenb, ayn* gibi haberi sıfatlarını yaratılmışlarınkine benzettiği ve ona organ nispet ettiği için eleştirmiştir.⁹⁹

İbâzî olması sebebiyle Vercelânî'nin Hâricîler hakkındaki görüşleri ve Hâricî algısı dikkati en çok çeken hususlardan olmuştur. Bilindiği üzere İbâziyye, Sünnî fırak müellifleri tarafından mezhepler tarihi eserlerinde Hâricîler/Havâric'in bir kolu olarak sunulmaktadır.¹⁰⁰ Hâlbuki İbâzî müellifler Hâricî olarak adlandırılmaktan rahatsızlık duymakta ve eserlerinde kendilerini Hâricîlerden ayıştırmaktadırlar.¹⁰¹ Onlara göre Havâric, tahkîm olayı sonrasında ortaya çıkan gruptan biri olan Muhakkime'nin daha sonra fırkalara ayrılması sonucu ortaya çıkan ve ana bünyeyi temsil eden İbâzîlerin dışında kalan Ezârika, Sufriyye ve Necedât fırkalarıdır.¹⁰² Dolayısıyla onlar Hâricî derken bu fırkaları kastetmektedirler. Nitekim Vercelânî de, tevhit ehli olduğu halde kendilerinden olmayan diğer insanları müşrik kabul ettiği için Ezârika lideri Nâfî' b. Ezrak'ı; yine muvahhitlerin malını ve kanını helal gördükleri için Hâricîleri hatalı görmüş, hatta Hâricîler denilen zümrenin küfre düştüğünü savunmuştur.¹⁰³

Vercelânî, hadiste zikredilen *Mârîka* ile kastedilenin Hâricîler olduğunu belirtmiş ve onların Hz. Peygamber'den sonra bir peygamber gönderilmiş gibi davrandıklarını iddia etmiştir. İslâm ehli oldukları halde kendilerinden olmayanlara putperestlere davrandıkları gibi davrandıklarını söyleyerek onları tenkit etmiştir.¹⁰⁴ İbâzî müellif Ali Yahya Muammer de Vercelânî'den bu satırları alıntılararak İbâzîlerin Hâricîler hakkındaki görüşlerinin kesin bir şekilde bu olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁵

Vercelânî'nin Hâricîlerle ilgili bu görüşlerine bakıldığında mezhepler tarihiyle ilgili klasik dönem fırak edebiyatında İbâziyye'nin Hâricîlerin bir kolu olarak gösterilmesine ilişkin değerlendirmelerinin sorunlu ve üzerinde düşünülmesi gereken bir tasnifi ifade ettiği açıktır.¹⁰⁶

99 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 46.

100 Bk. Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 95; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 103; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 156.

101 Muammer, *el-İbâziyye: dirâsetün mürekkezetün*, 40; a. mlf., *el-İbâziyye fî mevkibi't-târîh: el-halkatü'l-ülâ neş'eti'l-mezhebi'l-İbâzî: el-halkatü's-sânîye el-İbâziyye fî Libya I-II* (Kâhire: Mekbetü Vehbe, 1993), 35; Beşîr Misi' Muhammed, *Şübhethü nisbeti'l-İbâziyye ilâ Havâric*, 62-63, 359-363.

102 Muammer, *el-İbâziyye fî mevkibi't-târîh*, 35.

103 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 28; 2: 45, 58.

104 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 2: 66.

105 Ali Yahya Muammer, *el-İbâziyye fî mevkibi't-târîh: el-İbâziyye fî Tûnis* (Beyrut: Dârü's-Şekâfe, 1966), 28.

106 İbâziyye'nin Hâricîlerin devamı olup olmadığına dair bir tartışma için bk. Gömbeyaz, "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdîler mi, Selefilere mi? Metodik Bir Tartışma", 80-83.

4.3. Halifelerle İlgili Görüşleri

İbâzîler Hâricîler gibi, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halifeliklerinin tümünü, Hz. Osman döneminin ilk altı yılını; Hz. Ali'nin ise tahkîm olayına kadar olan kısmını meşru kabul etmektedirler. Hz. Osman'ın şehadeti ile neticelenen siyasî karışıklıklar için Hz. Osman'ın bazı hatalarının olduğunu söyleyerek halifeliğinin ikinci altı yıllık döneminde bazı adaletsizliklerin gerçekleştiğini söylemektedirler.¹⁰⁷

Vercelânî de eserinde “*Ümmetim için en hayırlısı Ebû Bekir, sonra Ömer'dir.*” şeklinde bir hadis zikretmiş ve ardından Hz. Peygamber'den sonra yaşanan hadiseleri anlatmıştır. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemini anlatırken bu iki halifenin isminden sonra *radiyallahu anh* lafzını kullanması, bununla birlikte Hz. Osman'dan sonra bir şey dememesi onun halifelere bakışını yansıtmaktadır. Nitekim ilk iki halifenin halifelik dönemlerini anlatırken yapmış oldukları faaliyetlerden gururla bahsetmiş olması da bu olumlu bakışa örnektir.¹⁰⁸

Vercelânî Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in halifeliklerini âyet, hadis ve akli delillerle delillendirmeye çalışmıştır. Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin meşruiyetini (en-Nûr 24/55) âyetine dayandırmış ve onun hilafeti konusunda emin olmayıp itaat etmeyenlerin fâsık olduğunu belirtmiştir. Hz. Ebû Bekir'in halifeliğinin doğru ve hak olduğunun delilinin ne olduğuna dair sorulan soruya “Allah, şükredenleri mükâfatlandıracaktır.” âyetini delil göstermekte Hz. Ebû Bekir'in şükredenlerin önde geleni olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca onu namazda imam olarak görevlendirdiğini ifade etmiş ve Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir hakkında “*Rasûlullah dinimiz hakkında senden razı olmuştur. Biz de dünyamız hakkında senden razıyız.*” dediğini aktarmıştır. “*Benden sonraki iki kişiye uyunuz.*” şeklinde râvi belirtmeden zikrettiği hadis de delilleri arasındadır. Vercelânî bu rivâyetlerden sonra sahabe icmasından örnek vermiştir. Hz. Ebû Bekir'e sahabenin *halifetu rasûlillah* şeklinde isim vermesi ve mağaradaki iki kişiden ikincisinin olmasına şahitlik etmeleri ona göre Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin meşruiyetine delildir.¹⁰⁹

Vercelânî Hz. Ömer'in hilafetinin delilinin sahih bir temele dayandığını, tüm siyasî hususlarda Hz. Ebû Bekir'le birlikte hareket ettiğini, Kur'an, sünnet ve icma yönünden harfiyen ona tabi olduğunu belirtmiştir. Ona göre Hz. Ebû Bekir'le olan bu birlikteliği halifeliğini meşru kılmıştır.¹¹⁰ Hz. Osman'ın hilafeti hakkında ise onun seçiminin şûraya uygun olduğunu lakin yaptığı bazı hatalar ve işlediği haramlar sebebiyle öldürüldüğünü ifade etmektedir. Bu hataları da işlerinde ve yönetiminde ehil ve hak sahibi olmayan fâcir kimse-

107 İbn Sellam, *Bed'ü'l-İslâm*, 105-106.

108 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 18, 23.

109 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 39-40.

110 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 40.

leri istihdam etmesi, bazı kimseleri dövdürmesi, devletin mallarını saçıp savurması ve israf etmesi; seçkin kimselere değil kötü olan kimselere cömertçe harcaması şeklinde açıklamıştır.¹¹¹

Vercelânî Hz. Ali'nin halifeliğini meşru kabul etmiş; bunun sahabe ve diğerlerinin şûrası ile gerçekleştiğini ifade etmiştir. Hz. Ali'nin Cemel Savaşı'nda Talha, Zübeyr ve Âişe ile savaşmasını da meşru saymıştır. Sebebini ise Hz. Ali'ye karşı anlaşmalarını bozmaları, başkaldırmaları ve kan dökmeleri şeklinde açıklamıştır. Tahkîm hadisesinde ise Vercelânî, Hâricî düşünceye paralel şekilde Hz. Ali'yi suçlamakta ve onun önce tahkîmi kabul edeni kâfir gördüğünü, daha sonra bu düşüncesinden vazgeçerek tahkime razı gelmeyi kâfir gördüğünü, fakat sonrasında hem tahkime razı gelenle hem de onu reddedenle savaştığını dolayısıyla cehenneme müstahak olduğunu ifade etmiştir. Vercelânî burada Hz. Ali'yi hatalı görmek ve kasten mümin bir kimseyi öldürmenin haramlığı ile ilgili âyeti delil göstererek onun cehennemi hak ettiğini belirtmekle birlikte ona ve Hz. Osman'a açık bir şekilde küfür isnat etmemektedir.¹¹² Fiillerinden ötürü onu günahkâr ve nimet küfrü içerisinde görmesi mezhebinin küfürle ilgili görüşünün bir sonucudur.¹¹³

4.4. Toplumsal Görüşleri

Vercelânî henüz erken denebilecek bir dönemde, ümmet ve topluma dair bazı görüşleri ile de dikkat çekmektedir. Endülüs, Sudan, Hicaz gibi bölgelere yaptığı seyahatlerdeki gözlemler ve yaşadığı toplumda ortaya çıkan sosyal sorunlar sebebiyle Müslümanları muhtemel toplumsal ve siyasî tehlikelere karşı uyarmak için eseri *ed-Delîl ve'l-burhân*'da "ümmeğin âfetleri" başlığı altında toplumu felakete sürükleyen bazı muhtemel sebeplere yer vermektedir.¹¹⁴

Öncelikle *ümme*t kavramını ele alan Vercelânî, İslâm ümmetinin sınırlarını belirlemeye çalışmış ve ümmet tanımı hakkındaki farklı görüşleri aktarmıştır. İslâm ümmetinin en faziletli ümmet olma vasfına sahip olduğunu ve hak olan görüşün yetmiş üçüncü fırkaya tahsis edildiğini ifade etmiştir. Yer verdiği âyet ve hadisler ile İslâm ümmetinin faziletlerini vurgulamıştır.¹¹⁵ Ayrıca o saygınlığın geri gelmesi, bereket ve zenginliğin olması ve yeni ülke ve şehirlerin fethedilmesini Hz. Peygamber'in ümmeti hakkında gerçekleştirdiği mucizelerinden saymıştır.¹¹⁶

111 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 27, 40-41.

112 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 41, 51.

113 Yakın zamanda yayınlanan bir çalışmanın aksine Vercelânî'nin Hz. Ali'yi tekfir ettiği iddiasının doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim yazarın Vercelânî'nin eserine atfı yaptığı kısımlara bakıldığında, onun Hz. Ali'yi açıkça tekfir ettiği sonucu çıkmamaktadır. Bk. Metin Yıldız, "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi", 300.

114 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 20-34.

115 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 13, 18-19, 22.

116 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 36-37.

Vercelânî eserinde Hz. Peygamber’den sonra ümmetin helâkine sebep olacağına inandığı bazı tespitlerde bulunmaya da çalışmıştır. Özellikle Hz. Peygamber’in vefatı sonrası halifeler ve sonraki dönemlerden seçilen bu örnekler Vercelânî’nin İslâm tarihine vâkıf olduğunu da göstermektedir. Konu hakkındaki görüşlerini sıralarken ilgili hadisleri zikrederek ve bazı açıklamalar yaparak toplumu, onları bekleyen tehlikelere karşı uyarmıştır. Bu hadisler bağlamında Vercelânî “ümmetin âfetleri”ni, fâcir veya ilmîni gizleyen âlimlerin ve câhil âbidlerin ortaya çıkması, münafıkların Kur’an ile cedelleşmeleri, sefih kimselerin başa geçmesi, asker çokluğu, hükmün satılması, kanın hafife alınması, sıla-i rahmin kesilmesi, Kuran’ı iyi bilen değil de iyi okuyan fakih olarak nitelendirilmesi, zorba hükümdarların iş başında olması ve Hz. Peygamber’e isnat edilen uydurma rivâyetler şeklinde sıralamıştır.¹¹⁷

Daha sonra ümmetin din hususundaki âfetlerine ayrıca değinmiş ve İslâm tarihinden bazı örnekler vermiştir. Vercelânî’ye göre insanların din hususundaki ilk âfeti âlimin işlediği hatadır. Bu hususta o Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’i hariç tutarak sonraki iki halifeyi örnek vermiştir. Öncelikle Hz. Osman’ın, güvenilmez kimseleri emrinde çalıştırması, hak etmedikleri halde akrabalarına para ayırması, cezayı hak etmeyen Müslümanları dövdürerek ceza vermesi ve bazı hususlarda haddi aşması şeklindeki fiillerini hata olarak değerlendirmiş ve Hz. Osman’ın neden cezayı hak ettiğine dair görüşlerini paylaşmıştır. Bir sonraki hata eden âlim olarak da Hz. Ali’nin tahkîm hususunda vermiş olduğu kararı eleştirerek hem tahkîm hadisesini hem de Nehrevan’da savaşta kendi ifadesiyle tövbe etmiş dört bin kişiyi öldürmüş olmasını hatalı bulmuştur.¹¹⁸

Âlimlerin hatalarına dair başka isimleri de örnek göstermiştir. Hz. Ali’ye biat ettikten sonra bu sözlerinden döndükleri için Talha ve Zübeyr, küçük bile olsa günahları sebebiyle tevhit ehlini müşrik sayan Hâricî Nâfi’ b. Ezrak, müşriklerin çocuklarının da kâfir olduğunu söylediği için Mevlâ benî Hâşim, fakihlere idare kapısını açtığı ve âlimlerin idarecilerin yerlerine göz dikmesine sebep olduğu için Abdülmelik b. Mervân’ın vezirlerinden Zührî bunlar arasındadır. Vercelânî bu isimlerden her birinin hatalı oldukları hususları açıklamış, âyet veya hadisleri zikrederek neden hatalı olduklarını delillendirmeye çalışmıştır.¹¹⁹

Ona göre ümmetin bir diğer âfeti Hz. Peygamber’e yalan yere hadis isnadında bulunmaktır. Vercelânî hadis uydurma ve uydurulan hadisleri kâğıda yazarak satmanın bir dönem meyhane ehli için geçim kaynağı haline geldiğini ve cahillerin çocuklarına ilim için bu kâğıtları satın aldıklarını aktarmıştır. Vercelânî’nin uyardığı bir başka âfet ise bid’at ehli din adamlarıdır. Bu din

117 Vercelânî, *ed-Delîl ve’l-burhân*, 1: 20.

118 Vercelânî, *ed-Delîl ve’l-burhân*, 1: 27.

119 Vercelânî, *ed-Delîl ve’l-burhân*, 1: 27-31.

adamları emredilenden fazlaca ibadet edenler ve kendilerine çok ibadeti ve meşakkati zorunlu kılanlardır. Onlar zamanla namaz ve oruç gibi ibadetlerde birtakım bidatler ihdas ederek şeriatı değiştirmekte ve yeni şeriatı benimsemeye başlamaktadırlar. Şartların getirdiği değişimler de Vercelânî'ye göre bir başka âfettir. Bunları zamanın şartları, mekânın şartları, zaman geçmesiyle birlikte insan fıtrâtı ve tabiatta meydana gelen değişimler şeklinde sıralamıştır. Vercelânî'nin yer verdiği son âfet ise zâlim idarecilerdir. Ona göre böylesi idareciler insanları zorla Allah'ın dini dışındaki şeylere sürükleyerek insanlara kendi görüş ve uygulamalarını din olarak kabul ettirmeye çalışmaktadırlar. Vercelânî burada Velîd b. Abdülmelik ve Haccâc'ın Cuma namazını öğle vaktinin sonuna kadar geciktirmesini örnek olarak göstermiştir.¹²⁰

Sonuç

İbâziyye'nin önemli âlimlerinden biri olan Ebû Ya'kûb el-Vercelânî eseri *ed-Delîl ve'l-burhân*'da sadece itikâdî değil, siyasî ve toplumsal görüşlerini de paylaşmıştır. Eserin büyük bir kısmında iman, büyük günah, velâyet-berâet, sıfatlar, şefaât, ru'yetullah, va'd-vaîd ve kabir azabı gibi itikâdî konularda görüşlerini beyan etmiş, bu hususlarda bazen Mu'tezile bazen de Ehl-i sünnete yakın durmuştur. Şefaât ve kabir azabı konularında Mutezile'den ayrıştığı görülmektedir.

Vercelânî, Kaderiyye, Mürcie, Müşebbihe, Mücessime, Havâric, Şîa ve Sünniyye gibi mezheplerle ilgili açıklamalar yapmış, Mürcie'nin özellikle iman konusundaki görüşlerine sıkça atıflarda bulunmuştur. Onun Mürcie'nin iman konusundaki görüşleri üzerinde ayrıca durması önemli bir husustur. Zira iman anlayışına ameli de dâhil ederek kapsamını genişleten İbâziyye ile ameli terk etmenin imana bir zarar vermeyeceğini iddia eden Mürcie bu hususta birbirine zıt görüşlere sahiptir. Vercelânî'nin Mürcie'yi şiddetle tenkit etmesi, mezhebinin görüşleri ve döneminin tartışmalarının doğal bir sonucudur.

Vercelânî'nin Havâric hakkındaki görüşleri İbâziyye-Hâricîlik ilişkisi tartışmaları bakımından en dikkate değer olandır. Onun Hâricîlerle ilgili görüşlerine bakıldığında bu zümreyi eleştirdiği, hadiste Mârîka ile kastedilenin Havâric olduğunu ifade ettiği görülmektedir. Onun bu ifadeleri, oldukça katı uygulamalara sahip Ezârika ile Ehl-i sünnetten Mu'tezile'ye farklı görüşleri meczetmiş ılıman bir fırka olan İbâziyye'yi aynı isim altında zikreden fırka tasniflerinin sağlıklı olmadığını bir göstergesidir. Bu hususta mezhebin klasik ve modern dönem kaynaklarına bakmak yerinde olacaktır. Bu kaynaklara bakıldığında, İbâziyye'nin Muhakkime'nin h. 64'te bölünerek Hâricîlerin Ezârika ile devam ettiğini, kendilerinin ana bünye olarak *ehlü'l-istikâme*'yi

120 Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1: 31-33.

temsil ettiklerini iddia ettikleri ve dolayısıyla kendilerini Hâricî görmedikleri gibi bu gruptan ayırttıkları anlaşılmaktadır.

Bu görüşe muvâfık olarak Vercelânî'nin de Hâricîlikle kastettiğinin, Ezârika önderliğinde amelin terki ve büyük günah gibi hususlar sebebiyle Müslümanların canlarını helal görme düşüncesi olduğu anlaşılmaktadır. Modern dönem İbâzî çalışmaları da bu algıyı devam ettirmektedir. Tüm bunlar dikkate alındığında onları tarihi kökenlerindeki ortaklıklarla birlikte karakteristik Hâricî özellikleri tamamen yansıtmayan, dünyada iken Müslümanları muvahhit kabul ederek, canlarına ve mallarına dokunmanın doğru olmadığını benimseyen bir zümre olarak görmek daha doğru olacaktır. Bu doğrultuda İbâziyye'nin en azından isimlendirilme noktasında Hâricîler olarak nitelendirilmemeleri ve bu hususta özen gösterilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

İbâziyye-Hâricîlik bağlantısı ve bunun üzerine yapılan tartışmalar bir kenara bırakıldığında, İbâzîlerin Hâricîlerden ayrılan en önemli özelliklerinden birisi, onların sistemli bir itikâdî düşünceye sahip olmalarıdır. Bazı açılardan Ehl-i sünnet düşüncesine yakın duran bu mezhep, özgün bir itikâdî ve fikhî düşünce sistemi ile büyük günah meselesinde ortaya koydukları "nimet küfrü" anlayışlarıyla küfür anlayışına alternatif bir yorum getirmeye çalışmışlardır. Onlar bu çerçevede tekfirci ve dışlayıcı karakterdeki Hâricîlerin aksine zuhur eden problemlere karşı kendilerine özgü bir metodoloji ortaya koymuşlar ve böylece düşüncelerinin daha büyük kitlelere ulaşması ve günümüze kadar varlığını sürdürmesini sağlamışlardır.

Vercelânî'nin iman ve küfür konusundaki görüşlerine bakıldığında, onun canı ve malı helal gören bir küfür algısının olmadığı, aksine bu durumdaki bir kişinin muvahhit olup tövbe kapısının açık olduğu, tövbe etmediği durumda ebedi cehennemlik olacağı şeklindeki aynı zamanda İbâzî düşüncüyü de yansıtan bir küfür anlayışına sahip olduğu görülmektedir. Onun metin içerisinde hüküm verirken şirk küfrü ve nimet küfrü şeklinde sürekli bir ayırım yapmaması okuyucunun zihninde zaman zaman karışıklığa yol açsa da metne İbâzî düşüncenin bu küfür anlayışı ile bütüncül şekilde bakıldığında kullandığı lafızlar ile kastettiği mana daha iyi anlaşılacaktır.

Şüphesiz velûd bir âlim olan Vercelânî'nin tüm görüşlerini bir makalenin sınırları dâhilinde dile getirmek mümkün değildir. Yalnızca bir eseri bağlamında değerlendirmeye çalıştığımız, Türkiye'de yeterince tanınmayan bu âlimin diğer eserleriyle birlikte farklı İbâzî kelamcılarla da fikirlerinin karşılaştırıldığı yeni çalışmaların yapılması alana katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- A'veşt, Bükeyr b. Saîd. *Dirâsât İslâmiyye fi'l- uşûli'l-İbâziyye*. 3. Baskı. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1988.
- Arı, Mehmet Salih. "Vercelânî, Ebû Zekerıyyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 51-52. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bâcû, Muştafa b. Şâlih. *Ebû Ya'kûb el-Vercelânî ve fikrühü'l- uşûli muşkârene bi-Ebî Hâmid el-Ğazzâlî*. Maskat: Vizâretü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Seşkâfe, 1995.
- Bâcû, Muştafa b. Şâlih. *Mucemü alâmi'l-İbâziyye mine'l-karni'l-evvel el-ħicrî ile'l-aşri'l-hâzir: kısmi'l-Ġarbi'l-İslâmî*. Beyrut: Dârü'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2000.
- Bağdâdî, Ebû Manşûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muħammed. *Uşûlü'd-dîn*. İstanbul: Maḡbaatü'd-Devle, 1928.
- Bağdâdî, Ebû Manşûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muħammed. *el-Farḡ beyne'l-fıraḡ*. Beyrut: Dârü'l-Mârife, 2008.
- Bebek, Adil. "Kebîre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 163-164. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bulut, Halil İbrahim. *Dünden Bugüne Siyasi-İtikâdi İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Câbirî, Ferhat. *el-Bu'dü'l-ħaḡarî li'l-akîdeti'l-İbâziyye*. B.y.: Maḡbaatü'l-Elvânî'l-Hadîs, 1989.
- Dercînî, Ebü'l-Abbâs Aħmed b. Saîd b. Süleymân Temicârî. *Ṭabaḡâtü'l-meşâih bi'l-Mağrib*. Nşr. İbrâhîm Ṭallây. 2 Cilt. Cezâir: Maḡbaatü'l-Ba's, 1974.
- Dündar, M. Mücahid. "Otantik Bir Vehbî-İbâzî Akâid Metni: Akîdetü't-tevhîd li-Amr İbn Cümeý". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2013): 271-302.
- Eş'arî, Ebü'l-Ĥasan, Ali b. İsmâil. *Maḡâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'ħtilâfü'l-muşallîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Aşriyye, 2009.
- Fıḡlalı, Ethem Ruhi. *İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1983.
- Fıḡlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fıḡlalı, Ethem Ruhi. "İbâziyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 256-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Gaiser, Adam. *Muslims, Scholars, Soldiers: The Origin and Elaboration of The Ibadî Imamate Traditions*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Gömbeyaz, Kadir. "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdiler mi, Selefler mi? Metodik Bir Tartışma". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 9/1 (2016): 77-98.
- Hizmetli, Sabri. "İbâdilikte Azzâbe". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987): 285-301.
- Hizmetli, Sabri. "İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnancı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986): 180-204.
- İbâzî, İbn Sellam. *Bed'ü'l-İslâm ve şerâiü'd-dîn*. Thk. Werner Schwartz. Wiesbaden: Dârü Şâdır, 1986.
- İbn Keşîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil el-Ĥureşî el-Buşrâvî ed-Dımaşķî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1992.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Ĥasen İzzüddîn Alî b. Muħammed b. Muħammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. 11 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987.

- Kavas, Ahmet. "Mizâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 203-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Keleş, Ahmet. "73 Fırka Üzerine Bir İnceleme". *Marife* 5/3 (2005): 25-45.
- Kılavuz, Ulvi Murat. "Kuzey Afrika İbâzî Akidesi: Cenâvünî Örneği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2015): 71-123.
- Lewicki, Tadeusz. *el-Müerrihûne'l-İbâziyyûn fi târîhi İfrîkiyye's-şimâliyye*. Trc. Mâhir Cerrâr - Rîmâ Cerrâr. Beyrut: Dârü'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2000.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâziyye: mezhebu İslâmî mu'tedil*. 2. Baskı. Uman: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Dîniyye, ts.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâziyye fi meokibi't- târîh: el-İbâziyye fi Tûnis*. Beyrut: Dârü's-Şekâfe, 1966.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâziyye beyne'l-fırakı'l-İslâmiyye*. Uman: Mektebetü'd-Ġâmirî, 1972.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâziyye: dirâsetün mürekkezetün fi uşulihim ve târîhihim*. 2. Baskı. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1987.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâziyye fi meokibi't-târîh: el-halkatü'l-ûlâ neş'eti'l-mezhebi'l-İbâzî: el-halkatü's-sâniye el-İbâziyye fi Libya*. 2. Baskı. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1993.
- Muhammed, Beşîr Misi'. *Şühbetü nisbeti'l-İbâziyye ilâ Havâric*. Uman: Mektebetü'd-Ġâmirî, 2018.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir min şadri'l-İslâm hattâ'l-aşri'l-hâzır*. Beyrut: Müessesetü Nüveyhizi's-Şekâfiyye, 1980.
- Önkâl, Ahmet. "Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme". *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 1/2 (2003): 33-68.
- Öz, Mustafa. "Halka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 359-360. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Öz, Mustafa. "İstî'râz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 374. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. 2. Baskı. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Özdemir, Ahmet. *İbâziyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebi' b. Habib'in Müsned'i*. Mardin: Şırnak Üniversitesi, 2018.
- Özler, Mevlüt. *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr. *Uşûlü'd-dîn*. Thk. Hans Peter Linss. Kâhire: Mektebetü'l-Eşeriyye, 2003.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. Beyrut: Darü'l-Mârife, 2008.
- Şemmâhî, Ebü'l-Abbâs Bedrüddîn Aḥmed b. Saîd b. Abdilvâhid. *Kitâbü's-Siyer*. Thk. Muḥammed Ḥasan. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Medâri'l-İslâmî, 2009.
- Tuayme, Şâbir. *el-İbâziyye: akîdeten ve mezheben*. Beyrut: Darü'l-Cil, 1986.
- Vercelânî, Ebü Ya'kûb b. İbrâhîm es-Sedrâtî. *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ukûl*. Thk. Sâlim b. Aḥmed el-Ḥarisî. 2. Baskı. 3 Cilt. Amman: Vizâretü't-Türâs ve's-Şekâfe, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Şefaât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 412-415. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Yıldız, Harun. *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2010.
- Yıldız, Harun. "Ali Yahya Muammer'in Çalışmalarında İbâdîlik". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 8/1 (Bahar 2015): 7-51.
- Yıldız, Metin. "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi". *Kader* 16/2 (Aralık 2018): 294-318.
- Yiğit, İsmail. "Sıffin Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 107-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

The Main Doctrines of Ibādīyya in the Context of An Ibādī Scholar Abū Ya'qūb al-Warjalānī's Work *al-Dalīl wa'l-burhān*

(Extended Abstract)

About 25 years after the death of Prophet Muhammed, as a solution to the disagreement between the parties in the Siffin War, the idea of arbitration (*tahkīm*), acceptance of arbitration of the Qur'an, was put forward. As a result of this arbitration, a group of the Tamim tribe separated from the majority by claiming that they would not accept the arbitration except Allah, and in the future they were called Khārijites. The division of Muslims for a political reason for the first time led to a new theological and political debate in Islamic thought and its influence lasted for centuries.

Khārijism which is accepted as the first political sect in the history of Islam, has been divided into sub-branches in time. Ibādīyya is one of these branches and still alive. However, there is a debate on this assumption that Ibādīyya is a branch of Khārijism. This assumption substantially belongs to a classification of classical period Sunni theologians such as Abū al-Hasan al-Ash'arī, 'Abd al-Kāhir al-Baghdādī and al-Shahrastānī and is not accepted by Ibādīs today. They persistently distinguish themselves from the Kharijites and state that they do not accept widespread Khārijī attitudes, such as conceding the blood and property of Muslims who abandoned acts or committed great sin, *halāl*.

As the Science of History of Islamic Sects adopts that recognizing a sect through its own resources is the most important thing for reaching the right information about them. With this perspective, we have discussed in this article the basic ideas of Ibādīyya in the context of a prominent Ibādī scholar Abū Ya'qūb al-Warjalānī's work *al-Dalīl wa'l-burhān*.

Abū Ya'qūb Yūsuf b. Ibrāhim Sadrāfī al-Warjalānī was a scholar who had an important place in the history of Ibādīyya. He was born in Sadrāte, Warjalan, a city in southern Algeria. Warjalānī took his first education in Sadrāte and then took journeys to Andalusia, Sudan and Hijaz which had made a great contribution to his intellectual development. In the first years of his education, he went to Andalusia to take education and he lectured students from both Arab countries and Europe. He later studied chemistry in Toledo. He was particularly interested in astronomy and geography. Then he carried out scientific and commercial journeys to some parts of Sudan and Africa. It is stated in the sources that he went to a point very close to the equator line and was among the first discoverers of this line. When he visited Hijaz for pilgrimage, he observed communities with various cultures and traditions. Warjalānī passed away in 570/1175.

Warjalānī had many works in different branches of science. Among these works, the work *al-Dalīl wa'l-burhān* we have examined in our article has been

kept apart from other İbâdî kalâm works because of its comprehensive collection of knowledge, explaining the issues thoroughly, giving both rational and religious reasons strongly, including the views of the opposite sides.

The theological views of Warjalânî include faith, great sin, *walāya-barā'a*, divine attributes, intercession, seeing God (*ru'yet Allah*), *wa'd-wa'id*, the creation of the Qur'ân and grave punishment. Contrary to the Khārijites, İbâdîs do not accept the killing of a person who abandoned an act or committed a great sin. Such a person is not named as believer or infidel, but as *muwāhhid*. Warjalânî expressed his views on the faith by showing evidences of verses and hadiths in his work. Such a person according to him is *muwāhhid* and his property and his life is not halāl. According to Warjalânî, the repentance is always acceptable for the person who commits great sin. If s/he dies without repentance s/he is punished with hell. His other theological views are: *Walāya* which means asking for Muslims' forgiveness, praying and helping them and *barā'a* means staying away from disbelievers are obligations. The Qur'ân is composed of letters and sounds and everything except Allah is created. For this reason, the Qur'ân is created. In the Hereafter, intercession is right, which means that prophets and those who are permitted will ask for forgiveness of believers. *Wa'd* which means to award people who perform good acts in their life and *wa'id* means to punish people who perform evil acts are rights. Seeing God is not possible neither in the world nor in hereafter. The grave punishment is right.

The views of Warjalânî on sects include Qadariyya, Murjia, Khawārij, Shīa, Mushabbiha and Mujassima. He criticized Qadariyya on acts, Murjia on faith, Khawārij on killing people who commit great sin, Shīa on their relations with 'Alī. Warjalânî gave place his opinions about 4 caliphs in his work. He tried to prove that Abū Bakr and Omar's caliphates were right. He asserted that the second period of 'Uthmān's caliphate and after arbitration of 'Alī's caliphate were invalid.

As for his social views, he listed the reasons that led societies to disaster under the title "*disasters of the Ummah*". Arising sinful scholars and ignorant servants, ruling people cruel rulers, referring a non-hadith to Prophet, increasing soldiers in society are some of these disasters.

As a result, Abū Ya'qûb al-Warjalânî who is one of the most important İbâdî scholars, shared not only his theological opinions but also his political and social views in *al-Dalîl wa'l-burhân*. Given these opinions, it is obvious that he sometimes stayed close to Mu'tazilite and sometimes near the Sunnites. It can be seen that it differed from Mu'tazilite in the subjects of intercession and grave punishment. The opinions of Warjalânî on Khārijites should be considered in regard to sect's classification. In this context, it is understood that İbâdîyya should not be considered as Khārijî at least in point of naming and be separated from Khārijites.